

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ МИХАЙЛА
КОЦЮБИНСЬКОГО**

Факультет історії та міжнародних відносин

Кафедра історії України

ДИПЛОМНА РОБОТА

**на тему: Дипломатична політика Богдана Хмельницького та її вивчення на
уроках історії в закладах загальної середньої освіти**

Студента ступеня «магістр» АПІ групи
Галузь знань 01 Освіта / Педагогіка
Спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітня програма: Середня освіта. Історія.
Правознавство.
Панасюк Ярослав Сергійович

Науковий керівник:
Старший викладач
Погуляєв Олександр Ігорович

Національна шкала _____
Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

м. Вінниця – 2025 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Стан наукового висвітлення проблеми.....	10
1.2. Джерельна база дослідження.....	22
1.3. Методологія дослідження.....	27
РОЗДІЛ II. ПЕРЕДУМОВИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	32
2.1. Політична ситуація в Україні до 1648 року.....	32
2.2. Міжнародні відносини в Європі та на Сході.....	37
РОЗДІЛ III. ОСНОВНІ ЕТАПИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	42
3.1. Укладання союзу з Османською імперією: цілі, методи, наслідки.....	42
3.2. Переговори з Московією та укладання Переяславської угоди 1654 року.....	46
3.3. Відносини з Річчю Посполитою: мирні переговори та війна.....	52
РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ДИПЛОМАТІЇ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	59
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	69

Анотація

Дипломна робота присвячена комплексному дослідженню дипломатичної політики Богдана Хмельницького та особливостей її вивчення в закладах загальної середньої освіти. Актуальність теми визначається потребою глибокого осмислення зовнішньополітичної діяльності гетьмана як важливого чинника становлення української державності середини XVII ст. та необхідністю формування в учнів цілісного уявлення про місце України в міжнародних відносинах. У роботі узагальнено історіографію, проаналізовано джерельну базу та окреслено методологічні підходи до вивчення питання.

Дослідження висвітлює основні напрями дипломатії Хмельницького, зокрема відносини з Османською імперією, Кримським ханством, Московією та Річчю Посполитою, і простежує їхній вплив на становлення козацької держави. Окрема увага приділяється переговорам, політичній гнучкості та стратегічним рішенням гетьмана, що визначали ефективність його зовнішньої політики. Наукова новизна полягає у систематизації зовнішньополітичних кроків Хмельницького у взаємозв'язку з внутрішнім державотворенням і в окресленні значення його дипломатичної спадщини для сучасної української політики та освіти.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання отриманих результатів у навчальному процесі, зокрема під час викладання історії України та всесвітньої історії. Запропоновані методичні підходи сприяють розвитку в учнів навичок аналізу історичних джерел, розуміння дипломатичних процесів і формування критичного мислення в контексті державотворчих і міжнародних викликів сучасної України.

Ключові слова:

Богдан Хмельницький, дипломатія, міжнародні відносини XVII століття, козацька держава, Османська імперія, Московія, Річ Посполита, Національно-визвольна війна, державотворення, методика навчання історії.

Abstract

The thesis is devoted to a comprehensive study of Bohdan Khmelnytsky's diplomatic policy and to the analysis of approaches to teaching this topic in general secondary education. The relevance of the research lies in the need for a deeper understanding of the hetman's foreign policy activity as a significant factor in the formation of Ukrainian statehood in the mid-17th century, as well as in developing students' coherent perception of Ukraine's place within the system of international relations. The paper summarizes the historiography, examines the source base, and outlines the methodological approaches applied in the study of this issue.

The research highlights the main directions of Khmelnytsky's diplomacy, including relations with the Ottoman Empire, the Crimean Khanate, Muscovy, and the Polish–Lithuanian Commonwealth, and traces their influence on the development of the Cossack state. Special attention is paid to the hetman's negotiation strategies, political flexibility, and key diplomatic decisions that shaped the effectiveness of his foreign policy. The scholarly novelty of the study lies in systematizing Khmelnytsky's foreign policy actions in connection with internal state-building processes and in defining the significance of his diplomatic legacy for contemporary Ukrainian politics and education.

The practical value of the thesis is reflected in the possibility of applying its results in the educational process, particularly in teaching courses on the history of Ukraine and world history. The proposed methodological approaches contribute to the development of students' skills in analyzing historical sources, understanding diplomatic processes, and forming critical thinking within the context of modern state-building and international challenges facing Ukraine.

Keywords:

Bohdan Khmelnytsky, diplomacy, international relations of the 17th century, Cossack state, Ottoman Empire, Muscovy, Polish–Lithuanian Commonwealth, state-building, history teaching methodology.

ВСТУП

Актуальність теми полягає в її значущості для розуміння історичних процесів, які формували основи української державності, а також її значення для сучасного суспільства та освітньої практики. Дипломатична політика Богдана Хмельницького була ключовим елементом його діяльності як політичного та військового діяча, що забезпечило визнання Української козацької держави як суб'єкта міжнародних відносин у складній геополітичній ситуації XVII століття. Аналіз його дипломатичних зусиль, спрямованих на укладення союзів, встановлення стратегічного партнерства та захист інтересів України, дозволяє не лише глибше зрозуміти добу Національно-визвольної війни, але й сформулювати уроки для сучасної української дипломатії.

З огляду на сучасні виклики, з якими стикається Україна, такі як необхідність збереження територіальної цілісності, протистояння зовнішній агресії, активна участь у міжнародних відносинах та інтеграція до європейських і світових структур, звернення до історичного досвіду Богдана Хмельницького є надзвичайно важливим. Його діяльність демонструє, як політична гнучкість, стратегічне мислення та вміння знаходити компроміси на міжнародній арені можуть забезпечити захист національних інтересів навіть у надзвичайно складних умовах.

Окрім історичної значущості, тема має важливе освітнє та виховне значення. Вивчення дипломатичної політики Богдана Хмельницького у школах сприяє формуванню у учнів критичного мислення, здатності аналізувати політичні й соціальні процеси, а також вихованню національної свідомості та патріотизму. Ця тема дозволяє учням краще зрозуміти, як Україна в різні історичні епохи захищала свою незалежність і виборювала місце в системі міжнародних відносин.

Зміст теми є багатограним і може бути успішно інтегрований у шкільну програму з історії для розвитку міждисциплінарних зв'язків. Це дає змогу вчителям використовувати не лише традиційні підходи, а й сучасні інтерактивні

методи навчання, такі як аналіз документів, рольові ігри, обговорення альтернативних варіантів розвитку подій. Такий підхід дозволяє залучити учнів до активної участі у вивченні історії, зробити її більш зрозумілою та цікавою, а також сприяти формуванню у них навичок роботи з інформацією, зокрема історичними джерелами та науковими текстами.

У сучасному глобалізованому світі вивчення дипломатичної політики минулого сприяє формуванню у школярів не лише історичної свідомості, а й розуміння того, як міжнародні відносини можуть впливати на долю держави. Дипломатична діяльність Богдана Хмельницького показує, що вміння будувати союзи, використовувати можливості міжнародної арени та адаптуватися до викликів часу є невід'ємними складовими успішної політики. Тому ця тема є надзвичайно важливою як для історичної науки, так і для освіти, виховання молодого покоління і формування їхнього уявлення про роль України у світовій історії.

Об'єкт дослідження – дипломатична діяльність Богдана Хмельницького як важливий компонент його державотворчої політики в контексті міжнародних відносин середини XVII століття, яка була спрямована на забезпечення незалежності та зміцнення української козацької держави – Війська Запорозького.

Предмет дослідження – особливості, напрями та результати дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького, її вплив на становлення української козацької держави, розвиток міжнародних відносин у Східній Європі, формування стратегічних союзів у середині XVII століття та особливості їх вивчення в закладах загальної середньої освіти сучасної України.

Хронологічні рамки період гетьманування Богдана Хмельницького протягом 1648–1657 рр., але в окремих випадках автор виходить за межі встановлених рамок для висвітлення передумов та наслідків дипломатичної діяльності – це продиктовано необхідністю повного розкриття зазначеного предмету дослідження без втрати історичного контексту.

Територіальні рамки дослідження охоплюють українські землі, які на час початку Національно-визвольної війни 1648 року перебували під контролем Речі Посполитої, зокрема Лівобережну та Правобережну Україну, а також частину земель на сході, що входили до складу Московії, і південні землі, що знаходились під впливом Кримського ханства та Османської імперії.

Мета дослідження полягає у глибокому та всебічному аналізі дипломатичної політики Богдана Хмельницького, зокрема її стратегічних напрямків, методів і результатів, а також вивченні її впливу на політичне становище української козацької держави та міжнародні відносини XVII століття. Важливо з'ясувати, яким чином дипломатичні зусилля Хмельницького сприяли зміцненню незалежності та державної автономії України, формуванню міжнародних союзів, а також розвитку її зовнішньополітичної стратегії в контексті складної геополітичної ситуації того часу.

Особливу увагу буде приділено аналізу його відносин з основними державами того часу, такими як Річ Посполита, Московія, Османська імперія, Кримське ханство та інші, а також вивченню методів, які Б. Хмельницький використовував для укладання стратегічних союзів і ведення переговорів. Це дозволить з'ясувати, яким чином зовнішня політика Богдана Хмельницького впливала на внутрішню політичну ситуацію в Україні, на її військову спроможність та стабільність держави.

Метою також є дослідження того, як дипломатична діяльність Хмельницького сприяла не тільки збереженню автономії України, але й зміцненню її міжнародного статусу, а також формуванню основ для подальших етапів розвитку української державності. Це дослідження має на меті також показати важливість дипломатії в історії козацької України та її вплив на сучасні зовнішньополітичні стратегії України.

Завдання дослідження:

1. проаналізувати політичну ситуацію в Україні та міжнародні відносини до 1648 року, які стали передумовами дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького;

2. визначити основні етапи та напрямки дипломатичної політики Богдана Хмельницького;
3. дослідити вплив дипломатії Богдана Хмельницького на формування державності та міжнародного статусу України;
4. оцінити довгострокові наслідки дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького для історії та розвитку української дипломатії;
5. сформулювати висновки про значення дипломатичної спадщини Богдана Хмельницького для сучасної української державності.

Методи дослідження: у процесі роботи застосовувалася сукупність загальнонаукових та спеціальних історичних методів, які забезпечували всебічний аналіз обраної теми.

Історико-порівняльний метод використовувався для аналізу та порівняння дипломатичних практик Богдана Хмельницького з підходами інших державних діячів того часу. *Історико-хронологічний метод* дозволив висвітлити події, пов'язані з дипломатичною діяльністю, у їхній послідовності та хронологічному контексті.

Метод історичної реконструкції сприяв відтворенню дипломатичних процесів та переговорів з урахуванням особливостей політичної ситуації в Україні XVII століття. *Системний підхід* дав змогу дослідити взаємозв'язки між внутрішньою та зовнішньою політикою Богдана Хмельницького, а також їхній вплив на міжнародну ситуацію.

Метод проблемного аналізу дозволив визначити ключові питання та виклики, що виникали в процесі дипломатичної діяльності, і розглянути способи їх вирішення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному підході до вивчення дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького як одного з ключових аспектів його політичного курсу. У роботі вперше систематизовано та узагальнено дані про дипломатичні відносини України з Османською імперією, Кримським ханством, Московією та Річчю Посполитою в контексті державотворчих процесів середини XVII століття.

На основі аналізу історичних джерел розширено уявлення про механізми укладання союзів та їхній вплив на розвиток національної державності. Особливу увагу приділено вивченню переговорних стратегій Богдана Хмельницького, що сприяли утвердженню України як суб'єкта міжнародних відносин.

Важливим елементом новизни є оцінка дипломатичної спадщини Богдана Хмельницького у контексті сучасної української державності. Робота висвітлює раніше недостатньо досліджені аспекти його зовнішньої політики, зокрема роль у формуванні міжнародного іміджу України.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів у навчально-методичній та науково-дослідній діяльності. Матеріали дослідження можуть бути впроваджені у викладання курсів із історії України, всесвітньої історії, міжнародних відносин та історії дипломатії в закладах середньої та вищої освіти.

Розроблений аналіз дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького може стати основою для створення лекцій, навчальних посібників та дидактичних матеріалів, спрямованих на підвищення зацікавленості учнів і студентів до вивчення історії України.

Отримані результати також можуть бути використані в підготовці наукових статей, дисертаційних робіт та інших академічних досліджень. Вони сприяють глибшому розумінню політичної ситуації середини XVII століття, формування зовнішньополітичного курсу України та його впливу на сучасність.

Апробація роботи: робота була апробована на III Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Регіональні студії української історії», яка відбулася 25.04.2025.

Структура роботи: робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури 49 позицій. Загальний обсяг дипломної роботи становить 73 сторінки.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового висвітлення проблеми

Дипломатична діяльність Богдана Хмельницького є однією з ключових сторінок української історії середини XVII століття. Як гетьман Війська Запорозького, Б. Хмельницький не лише очолив визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої, але й заклав основи міжнародного визнання України як суб'єкта політики тогочасного світу. Дипломатичні зусилля, спрямовані на укладання союзів, збереження балансу між провідними державами регіону та зміцнення внутрішньої державності, стали невід'ємною частиною його політичної стратегії.

Дипломатія Б. Хмельницького охоплювала широкий спектр відносин із ключовими державами тогочасного світу, такими як Османська імперія, Кримське ханство, Московське царство, Річ Посполита, Австрія, Швеція та іншими. Його переговорна тактика була багатогранною: від укладання військових і політичних союзів до забезпечення економічної підтримки та збереження автономії. Укладання Зборівського договору 1649 року, союзи з Кримським ханством і Османською імперією, а також підписання Переяславських угод 1654 року є яскравими прикладами вміння Хмельницького маневрувати між великими державами, захищаючи інтереси українського народу.

Науковий інтерес до цієї проблематики залишається незмінним протягом століть. Уже в XVIII столітті діяльність Богдана Хмельницького почала привертати увагу істориків і хроністів. У XIX столітті Михайло Грушевський заклав фундамент досліджень, пов'язаних із формуванням української державності та зовнішньою політикою Хмельницького. У радянський період тематика дипломатії Хмельницького розглядалася крізь призму класової боротьби, що певною мірою спотворювало її оцінку. Сучасна українська

історіографія значно розширила горизонти дослідження, акцентуючи увагу на багатовекторності його політики та культурно-дипломатичному аспекті.

Однак, попри значну кількість наукових праць, багато питань залишаються відкритими. Дискусії точаться навколо мотивів та наслідків його союзів із Московією та Османською імперією, а також щодо довготривалих результатів його дипломатичної діяльності для України. Недостатньо дослідженими залишаються і культурні аспекти дипломатії, зокрема використання символіки, мови та релігії в переговорних процесах.

Дослідження спирається на широкий спектр джерел, офіційні документи, кореспонденцію, аналітичні праці сучасників і пізніших дослідників.

Дослідження стану наукового висвітлення проблеми дозволяє не лише окреслити основні тенденції в історіографії, а й виявити прогалини, які потребують подальшого вивчення. Далі доцільно розглянути праці дослідників, які внесли найбільший внесок у вивчення цієї теми, зосереджуючись на їхніх підходах, висновках і критичних оцінках.

У роботі «Дипломатія Богдана Хмельницького у контексті зовнішньої політики Української козацької держави середини XVII століття» автор досліджує багатогранну зовнішньополітичну діяльність гетьмана, що спрямовувалася на утвердження незалежності та розширення міжнародного впливу Української козацької держави. Дослідник наголошує, що Хмельницький виявляв неабияку гнучкість у відносинах із такими потужними сусідами, як Річ Посполита, Московське царство, Османська імперія та Кримське ханство, зважаючи на їхню роль у геополітичному балансі регіону.

Автор підкреслює, що дипломатія Хмельницького не лише зумовлювалася безпосередніми військовими потребами, а й була інструментом довгострокового державного будівництва. Зокрема, союз із Кримським ханством розглядається як тактичний крок, що забезпечив військову підтримку у вирішальних кампаніях, але водночас наклав обмеження на автономію дій Української держави. Так само договір із Московським царством, який формально гарантував захист, фактично поставив перед новими викликами, оскільки вплинув на суверенітет держави.

Дослідник відзначає, що особливістю дипломатичної стратегії гетьмана було прагнення уникати домінування однієї держави-партнера, натомість вибудовуючи складну систему балансів. Водночас автор аналізує складність комунікації та вплив різних політичних обставин, зокрема ворожість Речі Посполитої та конкуренцію між Османською імперією і Московським царством [49].

Топало Дмитро Ігорович докладно аналізує зовнішню політику Богдана Хмельницького, зосереджуючись на його взаємодії з потужними сусідами – Османською імперією та Кримським ханством. Хмельницький, зазначає автор, демонстрував неабияку дипломатичну гнучкість, маневруючи між різними силами, щоб забезпечити незалежність Української держави. Особливу увагу приділено союзу з Кримським ханством, який, з одного боку, забезпечив військову підтримку у боротьбі з Річчю Посполитою, а з іншого – обмежив маневр козацької держави. Автор підкреслює, що відносини з Кримом були складними і часто суперечливими, що обумовлювалося як власними інтересами хана, так і мінливою геополітичною ситуацією.

Паралельно з цим, автор детально описує переговори Хмельницького з Османською імперією та підписання договору про співпрацю. Однак, дослідник зазначає, що ці відносини також були нестабільними, оскільки обидві сторони переслідували свої власні інтереси. Турецький султан бачив у козаках потенційних союзників у боротьбі з Венецією, але не поспішав надавати їм беззастережну підтримку. Автор робить висновок, що зовнішньополітична ситуація, в якій опинився Хмельницький, була надзвичайно складною і вимагала від нього постійної дипломатичної активності та гнучкості.

Дмитро Ігорович акцентує увагу на тому, що зовнішня політика Хмельницького була багатовекторною і спрямована на досягнення балансу сил між різними державами. Однак, незважаючи на всі зусилля гетьмана, зовнішні обставини та інтереси інших держав часто змушували його змінювати свої плани і шукати нових союзників. Автор підкреслює, що зовнішня політика

Хмельницького мала значний вплив на подальшу історію України, визначивши її місце на європейській арені [40].

Інна Володимирівна Вівчар вказує, що період Козацької держави, зокрема друга половина XV – початок XVIII століття, став важливим етапом у розвитку української дипломатії. Вона зазначає, що одним з перших значущих дипломатичних кроків було встановлення контактів українських козаків з Московією, особливо в контексті спільних походів проти татар. Важливими були й дипломатичні зусилля Дмитра Вишневецького, який прагнув налагодити стосунки з Портою і Кримом для захисту українських земель від татарської агресії. Проте, як зазначає автор, ці контакти мали змінний характер і залежали від індивідуальних особливостей керівників, зокрема, на зміну політики впливали також різні внутрішні та зовнішні фактори.

Вівчар також акцентує увагу на дипломатичній службі Богдана Хмельницького, яка, попри її значний вплив у Європі, не знайшла підтримки з боку більших держав. Лише Англія та Швеція симпатизували визвольним прагненням України, тоді як більшість європейських держав або допомагали Польщі, або залишалися нейтральними. Автор підкреслює, що в цей період Хмельницький активно шукав союзників серед своїх південних сусідів, зокрема, звернувся до Криму та Туреччини. Спочатку він намагався забезпечити нейтралітет Туреччини, навіть звернувшись до султана з проханням про протекторат над Україною, однак ці зусилля не завжди приносили бажаний результат, оскільки Кримський хан неодноразово зраджував українців у вирішальних битвах. У цьому контексті, підкреслюється, що пошук підтримки в Московії став необхідністю для Богдана Хмельницького, хоча і Москва намагалася маніпулювати українським питанням, обіцяючи підтримку, але в реальності порушувала зобов'язання [6].

Луценко досліджує важливість східної дипломатії Богдана Хмельницького, зокрема його відносини з Османською імперією та Кримським ханством, що становили основний елемент його зовнішньополітичної стратегії. Хмельницький прагнув до реалізації багатовекторної політики, орієнтуючись на

Туреччину як альтернативу московському чи польському протекторату. Цей напрямок був зумовлений прагненням забезпечити незалежність козацької держави та уникнути домінування інших європейських сил, таких як Московія чи Польща.

На основі взаємодії з Османською імперією та Кримським ханством, як зазначає автор, Хмельницький намагався зберегти автономію України, хоча впродовж декількох років різні фактори, такі як внутрішня політика Османської імперії, непередбачуваність кримських татар і відсутність військової підтримки з боку Москви, ускладнювали його стратегічні плани. Зокрема, після укладення Білоцерківського договору з Польщею в 1651 році, Хмельницький не зміг реалізувати плани щодо турецького протекторату, що частково стало результатом змін в політиці Османської імперії.

Одним з важливих аспектів дослідження, які зауважує дослідник, є також роль османських представників, як, наприклад, Бекташ-ага та Осман-ага, які активно втручалися у дипломатичні відносини між Гетьманщиною та Стамбулом. У той час, коли взаємодія з Польщею або Москвою ставала все більш складною, Богдан Хмельницький продовжував шукати підтримки у турецьких правителів, хоча реалізація цієї політики виявилася не такою ефективною, як він сподівався [24].

У статті Дмитра Олександровича Татарінова «Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення» досліджується роль Богдана Хмельницького як ключової фігури в історії України, зокрема в контексті формування та розвитку української державності. Автор акцентує увагу на політичній та військовій діяльності гетьмана, його стратегічному значенні для боротьби за автономію українських земель та національні інтереси. Хмельницький став символом прагнення українців до незалежності та становлення суверенної держави в умовах боротьби з польським пануванням.

У статті також аналізуються соціально-політичні зміни в Україні за часів Хмельницького, а також процеси, які відбулися внаслідок його гетьманства, що

стали основою для розвитку української державності в наступні століття. Визначено важливість його дипломатичних кроків, зокрема укладання угод з Московією, що залишило відбиток на подальшому розвитку історії українського народу.

Татаринів підкреслює, що Богдан Хмельницький був не лише військовим лідером, а й стратегом, який став символом національного відродження України [38].

Стаття Івана Духновського та Надії Левицької «Вплив Богдана Хмельницького на історичні події в Україні» розглядає величезний вплив гетьмана на формування та розвиток української державності в середині XVII століття. Авторами підкреслюється, що доба гетьманства Хмельницького була етапом філігранної української дипломатії, що сприяла утвердженню України як супердержави в балто-чорноморському регіоні.

Завдяки своїм дипломатичним та адміністративним талантам, Богдан Хмельницький створив стабільну державу з чіткою системою управління, новими законами та соціальним ладом. Його стратегічні рішення під час Великої української революції 1648 року дозволили перетворити повстання на ефективну боротьбу за незалежність, що стало основою для майбутнього розвитку країни. Одним з головних досягнень гетьмана була Переяславська угода, яка засвідчила незалежність України від Польщі.

Особливу увагу автори приділяють дипломатичним досягненням Хмельницького, що дозволили Україні укріпити міжнародні позиції. Чигирин став важливим політичним центром, де зустрічалися послы різних європейських країн. Союзи з Швецією, Молдавією, Османською імперією та іншими державами допомогли утримати незалежність і стабільність української держави [13].

Автор зазначив, що зовнішня дипломатична стратегія Богдана Хмельницького була багатогранною, і він активно шукав різні варіанти для зміцнення української держави через союзи з різними державами. Спочатку гетьман орієнтувався на союз з кримськими татарами, однак ця спроба виявилася

ненадійною. Після цього Хмельницький звернувся до Османської імперії, де в 1651 році підписав угоду, яка визнавала Військо Запорізьке васалом Турецького султана, але через ненависть українців до османів та внутрішні зміни в Туреччині угода не була реалізована.

Наступним кроком була орієнтація на Московію, коли Богдан Хмельницький, після того як цар Олексій Михайлович погодився прийняти Україну під свою руку в 1653 році, уклав Переяславську угоду. Однак, вже через рік, внутрішні суперечності між козаками і московським урядом почали зростати, що призвело до непорозумінь і відчуження між союзниками. В результаті гетьман почав уникати Москви у зовнішній політиці, спробувавши укласти нові союзи з Туреччиною, Кримом, Швецією та іншими державами.

Автор вказує, що дипломатична стратегія Хмельницького мала за мету здобуття найкращих умов для розвитку української держави, однак внутрішні і зовнішні фактори, а також невдачі в зовнішній політиці, такі як поділ України між Росією та Польщею, зрештою, призвели до ослаблення його позицій. Ця дипломатична діяльність Хмельницького також була тісно пов'язана з його прагненням забезпечити незалежність України і відновлення української державності, що стало його головною заслугою в історії [7].

І. С. Мартинова аналізує османсько-українські відносини у контексті зовнішньої політики Богдана Хмельницького. Вона акцентує увагу на важливості вивчення дипломатичних зв'язків між Україною та Османською імперією в середині XVII століття, зокрема в період національно-визвольної революції. Огляд сучасної української історіографії дозволяє виокремити ключові питання, які дослідники ставлять щодо турецького протекторату, стратегії Хмельницького під час переговорів, а також можливості використання турецької протекції як дипломатичного маневру для отримання допомоги від сусідніх держав [25].

Відомі вітчизняні дослідники, зокрема Ю. Мицика, Омеляна Пріцак, Ярослав Дашкевич, Т. Чухліб, В. Степанков та інших досліджують турецький напрямок зовнішньої політики Б. Хмельницького. Важливу роль у цьому

контексті відіграє концепція османського протекторату, який став важливим для стабільності козацької держави в умовах складної геополітичної ситуації. Поряд з цим, історики звертають увагу на проблеми, що виникали під час переговорів з Туреччиною, зокрема щодо прийняття протекції та відмови від неї.

Т. Чухліб пояснює, що протурецька орієнтація гетьмана була необхідною для збереження політичної цілісності Війська Запорозького, а В. Степанков вважає, що відмова від протекції була дипломатичним прорахунком, який спричинив подальше ускладнення ситуації.

В. Степанков підкреслює, що лист, написаний Богданом Хмельницьким до царя Олексія Михайловича 8 червня 1648 року, не можна розглядати як прохання для возз'єднання, оскільки в ньому йшлося про військову допомогу: «Зичимо его царському величеству того, штоби он, – теперь час мает, – на ляхи ішол воевати, азали би дал бог, штоби он ляхом и нам паном і царем бил...» [35, с. 119].

В. Сергійчук у своїй праці «Іменем війська Запорозького» також неодноразово апелював до твердження про військову підтримку царським військом козаків у боротьбі проти Речі Посполитої [31, с. 154].

Як виняток, автор все ж використовує термін «возз'єднання» під час опису зустрічі російського посла Івана Фоміна з козацькою старшиною у Суботіві 17–19 серпня 1653 р. [31, с. 211].

Варто відзначити, що автор не використовує даний термін, характеризуючи Переяславську раду. Сучасний український історик В. Брехуненко ґрунтовно дослідив значний масив джерел, які стосуються періоду Визвольної війни середини XVII ст., дипломатичних пошуків козацтва і зробив висновок про суб'єктивний характер прохання Б. Хмельницького до царя взяти Військо Запорозьке «під високу царську руку». Науковець підкреслює, що дане твердження використовується лише у російських документах та відсутнє в документах Чигирини. Він вважає, що московська політика гетьмана окреслювалася тимчасовим підданством та потребою у військовій допомозі у війні проти Речі Посполитої [3, с. 338–339].

Аналіз стану наукового висвітлення проблеми показує, що дослідження зовнішньої політики Богдана Хмельницького займає важливе місце в історіографії України. Основні аспекти цієї теми активно розроблялися українськими та зарубіжними істориками з різних наукових шкіл. Особливу увагу приділено відносинам гетьмана з Османською імперією, Московією та Річчю Посполитою.

Підходи до вивчення питання значною мірою відображають загальний контекст часу, коли проводилися дослідження. У дореволюційній історіографії акцентувалося на релігійному та етнічному аспектах політики Хмельницького. Радянські історики, своєю чергою, трактували Переяславську угоду переважно як об'єднання братніх народів під керівництвом Москви. Сучасні дослідження, вільні від ідеологічних обмежень, дозволяють висвітлювати тему з позицій багатовекторності політики гетьмана, його дипломатичних маневрів та складної геополітичної ситуації.

Одним із важливих напрямів є дослідження міжнародного контексту, який розкриває вплив Османської імперії, Речі Посполитої та Московії на формування політики Гетьманщини. У наукових працях аналізуються дипломатичні договори, листування та військові кампанії. Водночас у сучасній історіографії зростає інтерес до соціально-економічного аспекту взаємин та впливу зовнішньої політики на розвиток українського суспільства.

Незважаючи на численні досягнення, залишаються дискусійні моменти, зокрема оцінка наслідків Переяславської угоди та ролі Османської імперії у підтримці незалежності Гетьманщини. Проблема також потребує подальших міждисциплінарних досліджень, які враховували б нові методологічні підходи.

Таким чином, стан наукового висвітлення проблеми є доволі розвиненим, проте актуальним залишається питання переосмислення низки аспектів із врахуванням сучасних історичних підходів та контексту.

Важливою частиною джерельної бази є також сучасні дослідження, що поєднують документальні свідчення з новітніми науковими підходами. Це роботи, які ґрунтуються на нових архівних матеріалах, результатах аналізу,

історіографії та міждисциплінарних дослідженнях, а також використовують новітні методи аналізу джерел. Твори сучасних українських і зарубіжних істориків, що аналізують дипломатичну політику Богдана Хмельницького, дозволяють не лише глибше зрозуміти контекст того часу, але й переосмислити роль гетьмана у міжнародних відносинах та в державотворчих процесах.

Таким чином, третя група джерел, до якої входять літературні твори, історіографічні дослідження та інтерпретації, значно розширює наші уявлення про дипломатичну політику Богдана Хмельницького, даючи змогу дослідникам відновити повну картину подій і розглянути їх в контексті розвитку української державності, а також взаємодії з іншими європейськими і східними державами.

Праці сучасників, що стосуються дипломатичної політики Богдана Хмельницького, займають важливе місце в розумінні політичних процесів XVII століття, оскільки вони зберігають актуальність і є основою для розвитку сучасних наукових уявлень про гетьманську дипломатію. Серед таких джерел виділяються статті в наукових журналах, спеціалізовані монографії, а також підручники для середніх навчальних закладів, що базуються на новітніх дослідженнях і висвітлюють ключові аспекти зовнішньої політики Богдана Хмельницького.

Одним із важливих джерел є статті, що публікуються в українських та міжнародних історичних журналах, зокрема в таких виданнях, як «Український історичний журнал», «Історичний архів», «Київська старовина». В цих публікаціях історики та науковці розглядають різні аспекти дипломатії Хмельницького, аналізують міжнародні відносини того часу, а також досліджують правові і політичні умови, в яких діяли українські дипломати. Важливими є також статті, що висвітлюють роль Богдана Хмельницького в контексті відносин між Україною, Московією, Польщею, Османською імперією, що дозволяє розширити розуміння його дипломатичної стратегії.

У монографіях сучасних дослідників, таких як праці Дмитра Дорошенка, Володимира Косика, Валерія Сминтина, особлива увага приділяється вивченню дипломатичних ініціатив Хмельницького в контексті його боротьби за

незалежність України. Ці монографії містять глибокий аналіз зовнішньої політики гетьмана, вивчають його дипломатичні переговори з Польщею та Московією, а також укладені міжурядові угоди, такі як Переяславська угода 1654 року.

Крім того, важливими джерелами є підручники та посібники, що використовуються в навчальному процесі в закладах середньої освіти. Вони не лише містять факти про дипломатичну діяльність Богдана Хмельницького, а й подають їх в доступній формі для учнів. Такі підручники базуються на наукових дослідженнях і є хорошим інструментом для ознайомлення учнів з ключовими аспектами зовнішньої політики гетьмана. Вони, як правило, містять відомості про ключові угоди та договори, укладені в цей період, а також аналізують роль Хмельницького в дипломатичних відносинах з сусідніми державами.

Також варто звернути увагу на статті, що публікуються в рамках наукових конференцій, де на основі нових архівних матеріалів та результатів досліджень аналізуються не лише відомі дипломатичні факти, але й нові погляди на інтерпретацію цих подій. Ці праці часто містять детальніше трактування дипломатичних стратегій Богдана Хмельницького і впливу цих стратегій на подальшу історію України.

Таким чином, праці сучасників у вигляді статей, підручників і монографій є основою для розуміння дипломатичної політики Богдана Хмельницького в сучасній науковій думці, оскільки вони не лише пропонують аналіз вже відомих подій, а й часто містять нові підходи та інтерпретації, які допомагають розширити горизонти досліджень цього періоду.

Джерельна база вивчення дипломатичної політики Богдана Хмельницького підкреслює важливість різноманітних джерел для комплексного розуміння зовнішньої політики гетьмана. Першоджерела, зокрема дипломатичні листи, акти, договори, записи сучасників та хроніки, є основними матеріалами, що дозволяють відтворити конкретні аспекти дипломатичних кроків Хмельницького в контексті його боротьби за незалежність України. Залучення документів того часу, таких як "Берестейський мир", "Переяславська угода" та

інші, дає змогу не лише проаналізувати політичні ідеї та стратегії, але й зрозуміти особливості міжнародних відносин тієї доби.

Сучасні наукові праці, засновані на новітніх архівних матеріалах, розширюють уявлення про дипломатичну політику Хмельницького, пропонуючи нові інтерпретації і перспективи. Наукові статті, монографії та підручники для загальноосвітніх закладів дають можливість осмислити зміст і значення цих політичних рішень у широкому контексті української та європейської історії. Тому, для глибокого вивчення дипломатичної політики Богдана Хмельницького важливо використовувати як періодичні, так і історичні документи, що допомагають формувати всебічне і збалансоване розуміння подій того часу.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження є основою для повноцінного аналізу дипломатичної політики Богдана Хмельницького, оскільки саме через ці джерела можна отримати безпосередні відомості про зовнішню політику тогочасного гетьмана та відновити історичну реальність його дипломатичних кроків. У випадку з Хмельницьким, роль джерел є надзвичайно важливою, оскільки багато його дипломатичних зусиль залишалися частково засекреченими або фрагментарно зафіксованими в історичних документах. Для вивчення дипломатичної діяльності гетьмана необхідно спиратися на різноманітні джерела, що дозволяють реконструювати його стратегії, тактики переговорів, а також оцінити вплив на формування міжнародного статусу України.

Джерельна база дослідження охоплює широкий спектр матеріалів, серед яких ключове місце займають першоджерела, такі як офіційні документи, дипломатичні угоди, листування, літописи, що свідчать про безпосередні переговори між Богданом Хмельницьким і представниками інших держав. Важливими джерелами є також дипломатична кореспонденція, у якій чітко відображені зовнішньополітичні прагнення гетьмана, його переговорні стратегії, а також позиції Османської імперії, Кримського ханства, Московії та Речі Посполитої стосовно України. Літописи, у свою чергу, також містять свідчення про події, хоча й іноді мають певний суб'єктивізм у трактуванні фактажу.

Дослідження дипломатичної політики Богдана Хмельницького спирається на різноманітні першоджерела, які висвітлюють його зовнішньополітичну діяльність, мету й стратегії, а також їхній вплив на подальший розвиток України. Ці джерела становлять цінний матеріал не лише для наукового аналізу, але й для викладання історії у школах, сприяючи формуванню уявлення про дипломатію як важливу складову національної історії.

До ключових **першоджерел** належать універсали та листи Богдана Хмельницького, які відображають його політичні наміри, оцінку міжнародної ситуації та методи ведення переговорів. Зокрема, листи до польського короля, московського царя, османського султана та шведського короля демонструють

прагнення гетьмана забезпечити незалежність Української держави через встановлення союзів і протидію зовнішнім загрозам. Універсали, спрямовані до козацької старшини, сільської громади чи іноземних урядів, допомагають зрозуміти основні дипломатичні виклики та відповіді на них.

Важливу роль у відтворенні дипломатичної політики Хмельницького відіграють міжнародні угоди. Зокрема, Зборівський договір 1649 року, Білоцерківський договір 1651 року та Переяславська угода 1654 року ілюструють його прагнення маневрувати між потужними державами для захисту українських інтересів. Ці документи також є джерелом інформації про тогочасне міжнародне право, політичні реалії та компроміси, на які доводилося йти.

Мемуари та хроніки сучасників доповнюють документальну базу, надаючи контекст і описуючи особисті якості Богдана Хмельницького як дипломата. Польські, московські й османські хроніки часто описують його дії з точки зору інтересів своїх держав, що дозволяє вивчати зовнішню оцінку його дипломатичної діяльності. Наприклад, польські джерела, такі як хроніка Самуеля Грондського, часто сприймають дипломатію Хмельницького як загрозу Речі Посполитій. У той же час московські літописи акцентують увагу на його прагненні союзу з Московією, трактуючи це як дружній жест.

Цінним джерелом також є турецькі хроніки, які висвітлюють переговори Хмельницького з Османською імперією, його контакти з Кримським ханством та прагнення залучити мусульманські держави до своїх геополітичних планів. Зокрема, праці османських істориків, як-от Мустафа Наїма, містять опис політики Богдана Хмельницького щодо союзу з Османською імперією.

Архівні матеріали, зокрема кореспонденція Посольського приказу Московського царства, протоколи переговорів із представниками Хмельницького, а також листування з іншими європейськими державами, висвітлюють дипломатичні зв'язки та стратегії. Ці джерела дають змогу аналізувати не лише позицію Хмельницького, а й реакцію міжнародної спільноти на його дії.

Таким чином, першоджерела формують комплексну базу для дослідження дипломатичної політики Богдана Хмельницького, дозволяючи глибше зрозуміти його стратегії, цілі та досягнення. Використання цих матеріалів на уроках історії сприяє формуванню критичного мислення в учнів, їхньому розумінню складних процесів державотворення та міжнародних відносин.

До **другої групи джерел**, що відображають дипломатичну політику Богдана Хмельницького, належать непрямі джерела, тобто документи, створені не в межах діяльності самого гетьмана чи його сучасників, але пов'язані з тими подіями через інтерпретацію або відображення контексту. Ці джерела включають іноземні дипломатичні звіти, листування та політичні огляди, які доповнюють картину міжнародної діяльності Хмельницького.

Особливе місце серед таких джерел займають матеріали іноземних дипломатичних місій. Наприклад, звіти польських і литовських послів містять відомості про перемовини з гетьманом, його вимоги, стратегії та ставлення до конкретних союзників чи ворогів. Ці документи дають змогу зрозуміти, як дипломатичну політику Хмельницького сприймали за кордоном. Польські посольські інструкції та звіти після Зборівського договору 1649 року свідчать про амбівалентне ставлення до можливостей врегулювання конфлікту мирним шляхом.

Також важливими є матеріали Московської держави, такі як кореспонденція царського двору з представниками Війська Запорозького. Вони ілюструють еволюцію взаємин між Гетьманщиною та Московією, від перших контактів до укладання Переяславської угоди 1654 року. Окремі звіти московських воєвод дають уявлення про реальні мотиви, які стояли за підтримкою Хмельницького, і про дипломатичний тиск, що супроводжував союз.

Архіви Кримського ханства та Османської імперії також є цінним джерелом для аналізу міжнародної дипломатії. Листування хана Іслама III Гірея з османським султаном, наприклад, описує перебіг переговорів між козаками та татарами, взаємні зобов'язання сторін і вплив зовнішньої політики

Хмельницького на становище ханства. У турецьких документах згадуються пропозиції Хмельницького щодо можливого політичного союзу, що свідчить про його спроби збалансувати відносини між різними центрами сили.

Не менш цінними є джерела західноєвропейського походження, наприклад, реляції австрійських, шведських чи німецьких дипломатів. У цих текстах часто йдеться про оцінку військово-політичного потенціалу Богдана Хмельницького та його союзників. Звіти європейських послів дозволяють простежити, як події на українських землях впливали на загальну геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі.

Таким чином, друга група джерел, що включає іноземні дипломатичні звіти та архівні матеріали, доповнює картину дипломатичної політики Богдана Хмельницького. Вона дозволяє вивчати її у ширшому міжнародному контексті, розкриваючи взаємозв'язки української дипломатії з європейськими та східними державами. Використання цих джерел на уроках історії допомагає школярам зрозуміти багатомірність дипломатичних процесів і усвідомити роль України у світовій політиці того часу.

Третя група джерел, які висвітлюють дипломатичну політику Богдана Хмельницького, складається з праць, що були написані як безпосередньо після подій середини XVII століття, так і в наступні історичні етапи. До них належать «Літописи» та інші твори, створені на основі документів і свідчень, що збереглися, а також пізніші історіографічні дослідження й коментарі науковців, які дозволяють глибше зрозуміти сутність дипломатичної діяльності Хмельницького.

Зокрема, важливе значення для розуміння його дипломатії має «Літопис Самовидця» та «Літопис Граб'янки», у яких подано відомості не лише про внутрішню ситуацію в Україні, а й про основні зовнішньополітичні кроки, вчинені гетьманом. Хоча їхні автори були не завжди безпосередніми учасниками подій, їхні записи часто виступають як важливе джерело для відновлення дипломатичних зв'язків та мотивів Хмельницького [23].

Крім того, значну роль відіграють історичні праці та дослідження, написані в XVIII-XIX століттях, коли почали активно досліджувати питання української політики в період Хмельниччини. До таких праць належать роботи Миколи Костомарова, Павла Чубинського, а також багато пізніших українських істориків. Вони займались розбором політичних та дипломатичних аспектів правління Хмельницького, а також взаємовідносин з Московією, Польщею та Османською імперією. У цих працях акцент робиться не лише на реаліях зовнішньої політики, але й на її впливі на розвиток української державності.

Науковці також активно використовували праці іноземних авторів, які мали доступ до архівів польських, московських, османських та західноєвропейських держав. Серед таких дослідників важливе місце займають роботи польських, російських та турецьких істориків, які документували події з іншого ракурсу, що дозволяє отримати багато цікавих аспектів про дипломатичні зусилля Хмельницького та їх зовнішнє сприйняття.

1.3. Методологія дослідження

Методологія дослідження є ключовим компонентом наукової роботи, яка забезпечує логічну структуру, послідовність і глибину аналізу обраної теми. Дослідження дипломатичної політики Богдана Хмельницького та її інтеграції у сучасний освітній процес вимагає використання багатовекторного підходу, що дозволяє поєднувати історичний аналіз із педагогічною практикою.

У центрі уваги дослідження перебуває не лише зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького, але й її вплив на тогочасні та сучасні міжнародні відносини, а також способи, якими ця тема може бути адаптована до шкільного викладання. Для досягнення цього необхідно враховувати особливості історичної епохи, специфіку джерельної бази та наявні методичні підходи до вивчення історичних подій у школах.

Одним із важливих завдань є забезпечення системності дослідження. Це дозволяє розглядати дипломатичну діяльність Богдана Хмельницького як частину ширшого геополітичного контексту XVII століття, що охоплює взаємовідносини між Річчю Посполитою, Османською імперією, Кримським ханством, Московською державою та іншими європейськими державами. Такий підхід дозволяє простежити багатоплановість та послідовність дій гетьмана, які мали вирішальний вплив на формування української державності.

Водночас методологія охоплює педагогічний аспект, зокрема аналіз сучасних підходів до викладання історії у школах. Дослідження зосереджується на визначенні найбільш ефективних способів подання матеріалу про дипломатію Богдана Хмельницького у шкільній програмі, що сприяє формуванню в учнів розуміння складності історичних процесів, їхньої багатофакторності та значення для сучасності. Особливий акцент зроблено на пошуку таких форм і методів навчання, які дозволять зробити цю тему доступною, цікавою й актуальною для учнів.

Ключову роль у дослідженні відіграє взаємодія між теоретичними та практичними аспектами. З одного боку, це аналіз історичних джерел, таких як

дипломатичне листування, угоди, літописи, спогади сучасників, які дають змогу реконструювати події й мотиви дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького. З іншого боку, це розробка методичних рекомендацій для їхнього застосування в навчальному процесі, що враховує сучасні вимоги до освітніх стандартів і потреби учнівської аудиторії.

Особливе значення має міждисциплінарний підхід, який поєднує історичний аналіз із методами педагогіки, соціології та психології. Це дозволяє не лише дослідити предмет із різних точок зору, але й створити на основі цього дослідження практичні інструменти для його використання у викладанні.

Таким чином, методологія дослідження забезпечує комплексний підхід до аналізу дипломатичної політики Богдана Хмельницького та її місця в історичному і сучасному освітньому дискурсах. Вона дозволяє не лише оцінити історичну значущість його зовнішньополітичних ініціатив, але й визначити способи їхнього актуального використання у навчальному процесі, спрямованому на виховання у школярів історичної свідомості, патріотизму та розуміння ролі України в світовій історії.

У межах методології дослідження використовується комплекс методів, які забезпечують ґрунтовний аналіз дипломатичної політики Богдана Хмельницького та можливостей її інтеграції в освітній процес. Нижче подано детальний розгляд кожного з них.

Принцип історизму є фундаментальним у вивченні історичних явищ, зокрема дипломатії Богдана Хмельницького. Його застосування дозволяє розглядати дії гетьмана в контексті конкретних історичних умов XVII століття, враховуючи як внутрішні, так і зовнішні чинники. Наприклад, переговори Хмельницького з Османською імперією та Кримським ханством стають зрозумілими лише за умови аналізу геополітичної ситуації того часу, ролі цих держав у міжнародних відносинах і тиску, який вони здійснювали на Річ Посполиту. Окрім того, принцип історизму сприяє глибокому розумінню впливу тривалих історичних процесів, таких як колонізація, війни та політичні інтриги, на формування зовнішньої політики України. Завдяки цьому принципу можна

побачити еволюцію цілей та засобів дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького: від боротьби за захист православного населення до спроб закріпити статус козацької держави на міжнародній арені.

Принцип об'єктивності забезпечує неупереджений підхід до оцінки дипломатичної діяльності Хмельницького, враховуючи різноманітність джерел та історичних інтерпретацій. Дослідження опирається на широкий спектр документів, таких як дипломатичне листування, угоди, літописи та аналітичні праці. Це дозволяє уникати однобічності, характерної для окремих історичних шкіл або політичних впливів. Наприклад, союз із Московією 1654 року довгий час оцінювався або як позитивний крок для збереження православ'я, або як помилковий вибір через наслідки втрати автономії. Принцип об'єктивності дозволяє врахувати ці погляди, одночасно підкреслюючи складність геополітичної ситуації, яка вимагала компромісів. Крім того, цей підхід сприяє уникненню стереотипів у викладанні історії, допомагаючи учням формувати критичне мислення та аналізувати суперечливі історичні події.

Метод історичного аналізу застосовується для дослідження конкретних дипломатичних кроків, таких як укладання угод або ведення переговорів. Наприклад, розгляд Переяславської ради 1654 року вимагає детального аналізу умов, за яких вона відбулася, а також оцінки наслідків цієї події для української державності. Цей метод передбачає розподіл подій на ключові етапи, вивчення контексту їхнього виникнення та наслідків. У дослідженні дипломатії Хмельницького цей метод дозволяє виявити, як гетьман зміг поєднати військові успіхи з ефективними зовнішньополітичними угодами, а також визначити причини його невдач, наприклад, у стосунках із Річчю Посполитою після укладення Зборівської угоди.

Метод історико-порівняльного аналізу дозволяє простежити спільні риси та відмінності у дипломатичній практиці різних держав того часу. Союз Хмельницького з Османською імперією, наприклад, можна порівняти з іншими подібними угодами між християнськими державами та мусульманськими країнами в Європі, що були зумовлені потребою в союзі проти спільних ворогів.

Аналізуючи політику інших країн, таких як Венеція або Угорщина, які також співпрацювали з Османською імперією, можна краще зрозуміти специфіку взаємин між Україною та Кримським ханством. Такий підхід також допомагає виявити відмінності між політикою Хмельницького і політикою його попередників, таких як Петро Сагайдачний, що використовував військові альянси в інший спосіб.

Метод історичної реконструкції дозволяє відтворити хронологічну послідовність дипломатичних дій Богдана Хмельницького, їхню мотивацію та результативність. Завдяки цьому методу можна краще зрозуміти, як Хмельницький зумів побудувати стратегію, що враховувала внутрішньополітичні виклики (боротьба із внутрішніми опонентами, забезпечення підтримки козацтва) та зовнішні загрози. Наприклад, реконструкція переговорів із Кримським ханством показує, як Хмельницький використовував політичні суперечності між великими державами, одночасно прагнучи уникнути повної залежності від них. Цей метод є особливо корисним для створення шкільних уроків, оскільки дозволяє представити історію як серію логічно пов'язаних подій, що мають зрозумілу мотивацію та наслідки.

Метод аналізу джерел є невіддільною складовою методології, оскільки дозволяє працювати із оригінальними історичними документами, як-от дипломатичні листи, угоди та хроніки. Цей метод дозволяє відокремити автентичні джерела від пізніших інтерпретацій, що є важливим для точного розуміння подій та їхнього значення. У випадку дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького особливе значення має вивчення його листування з Османською імперією, Московією, Річчю Посполитою та Кримським ханством. Такі документи дають змогу з'ясувати позиції різних сторін, мотиви їхніх дій та стратегічні плани.

Метод контент-аналізу використовується для вивчення текстового змісту документів, історичних праць та навчальних матеріалів. Наприклад, за допомогою цього методу можна проаналізувати, як образ Богдана Хмельницького та його дипломатичні здобутки представлені в сучасних

підручниках історії. Це дозволяє виявити основні акценти, які робляться у шкільній програмі, та запропонувати шляхи вдосконалення навчального процесу.

Міждисциплінарний підхід інтегрує історичний аналіз із педагогічними методами, спрямованими на адаптацію теми для шкільного викладання. Цей підхід дозволяє використовувати елементи психології для кращого розуміння, як учні сприймають складний матеріал, а також методи соціології для аналізу впливу історичних знань на формування світогляду школярів. Наприклад, під час уроків історії можна використовувати мультимедійні матеріали, інтерактивні карти, архівні документи та рольові ігри, що дозволяють учням відчувати себе учасниками подій. Це сприяє не лише засвоєнню матеріалу, але й розвитку у школярів навичок критичного мислення та аналізу.

Таким чином, застосування широкого спектра методів дозволяє забезпечити комплексний підхід до вивчення дипломатичної діяльності Богдана Хмельницького та її ефективного викладання у закладах загальної середньої освіти. Це дає змогу не лише глибше розкрити тему, а й зробити її доступною та цікавою для учнів.

РОЗДІЛ II. ПЕРЕДУМОВИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

2.1. Політична ситуація в Україні до 1648 року

Історична пам'ять про минуле є невід'ємною складовою буття будь-якого етносу. Одним із ключових її елементів виступає героїчна спадщина народу. У сучасних умовах формування молодшої української держави ці аспекти набувають особливої актуальності. Суспільство потребує нових і поглиблених знань про власну минувшину, адже в епоху надлишкової інформації історія перетворюється на чинник національної безпеки. Саме з цих позицій у даному дослідженні розглянуто періоди та події, що посідають визначне місце в нашому минулому.

Доба Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького займає чи не центральне місце в історичній свідомості українців. Ці часи знайшли відображення у численних думках, піснях, казках і прислів'ях. Козацька державність була джерелом натхнення для Івана Котляревського, Тараса Шевченка та багатьох діячів національних рухів XIX–XX століть. Хоча попередні покоління вітчизняних та іноземних дослідників уже здійснили значний внесок у вивчення українського козацтва, залишаються малодосліджені сторінки його історії.

Беручи це до уваги, у роботі зосереджено увагу на двох постатях – Петрові Сагайдачному та Богданові Хмельницькому. При цьому акцент зроблено не на біографічних відомостях, а на окремому питанні – їхній військово-політичній діяльності. Такий підхід зумовлений тим, що саме їхні дії у сфері політики та війни справили найвагомий вплив на подальший розвиток українського народу.

Справжнє значення постаті Петра Сагайдачного полягає не стільки у його новаторстві на військовому поприщі, скільки у стратегічному політичному мисленні та вмінню дипломатичному використанні створеної ним військової

потуги. Замість того, щоб обмежуватися локальними козацькими інтересами, Сагайдачний вивів мету Запорозького Війська на загальнонаціональний рівень, включивши до своїх планів інтереси широких верств українського населення. Він докорінно змінив якість козацького війська: відмовившись від застарілих європейських методів, як-от виснажливі облоги чи маневри, він зробив ставку на рішучий, стрімкий наступ, де мушкетний вогонь слугував лише підготовкою до смертоносної атаки холодною зброєю.

Ця модернізована армія, що стала однією з найефективніших сил на континенті, перетворилася на вагомий чинник у міжнародних відносинах. Завдяки цій силі, Сагайдачний зміг успішно вести переговори та відстоювати права українців перед Річчю Посполитою та іншими потугами. Його спадщина – це не лише нова школа військового мистецтва, але й формування Козацької держави як самостійного та впливового політичного гравця на європейській арені, що забезпечило йому легендарний статус [10].

Через відсутність січових архівів чи приватних збірок документів старшини повністю відтворити політичну програму Сагайдачного сьогодні неможливо. Відомі нам лише результати його публічної діяльності, через що деякі історики сприймали його як «польськошляхетського угодовця». Приналежність гетьмана до вищої козацької старшини іноді трактували як ознаку обмеженості та односторонності його політики, начебто спрямованої виключно на задоволення інтересів еліти. Проте його політичне мислення, на нашу думку, мало значно ширший масштаб.

Не слід забувати, що Сагайдачний діяв у межах могутньої держави, де будь-які прояви інакодумства жорстко каралися, особливо якщо винуватець не належав до кола магнатів. Після придушення повстань Косинського та Наливайка становище козацтва залишалося критичним. За таких обставин відкриті вимоги чи навіть спроби порушити питання про політичні права – як українців загалом, так і козацтва зокрема – перед польським урядом могли коштувати гетьманові свободи чи життя.

Тому Сагайдачний обрав тактику поступового відновлення тих прав і привілеїв, які мали підтримку серед широких верств українського суспільства та православної шляхти й магнатерії. Саме цим пояснюється його активна участь у відновленні позицій православної церкви, протидії унії, захисті братств і розвитку освіти. Паралельно, здійснюючи чистки у війську, він перетворював його на дисципліновану, фінансово забезпечену та організовану силу загальноукраїнського масштабу.

Розуміючи залежність Польщі від козацької підтримки у війнах, Сагайдачний вмів використовувати початок кожного походу на допомогу польському війську як привід для відрядження козацьких делегацій до Сейму та короля. Ця політична лінія, започаткована ним, стала провідною у взаєминах Війська Запорозького з Річчю Посполитою і після його смерті.

Яскравим прикладом такої стратегії був 1618 рік, коли король звернувся до гетьмана з проханням вирушити у похід на Москву, щоб врятувати королевича Владислава. Сагайдачний погодився, але висунув низку вимог:

1. розширення козацької території;
2. забезпечення в Україні свободи православної віри;
3. збільшення чисельності козацького війська;
4. офіційне визнання Польщею судової та адміністративної автономії

України [48, с.35].

Король разом із сенатом прийняли всі висунуті Петром Сагайдачним умови та надіслали до козацького війська клейноди – булаву, бунчук, печатку та прапор. Гетьман активно опікувався розвитком освіти та зміцненням позицій православної церкви. Після завершення походу на Москву він урочисто вступив «разом із усім двадцятитисячним Військом Запорозьким» до Київського братства [2].

Прийнявши братство під свою козацьку опіку і захист, П. Сагайдачний зробив незвичний, безпрецедентний для того часу історичний крок поставив зброю на охорону освіти, культури і православ'я, можна сказати, гуманізував зброю. Завдяки мудрій політиці П. Сагайдачного було відроджено на території

України православну ієрархію і врятовано православну церкву від небезпеки залишитися без духовенства. Польський уряд був дуже розлючений і відмовився визнати православну ієрархію за законну, але у 1620 р. почалася війна з Туреччиною. Під Цецорою турки вщент розбили польське військо коронного гетьмана С. Жолкевського, який там і загинув. Король змушений був знову звернутися до козаків по військову допомогу і запросив у Варшаву особисто П. Сагайдачного [48, с. 47].

Під час переговорів Петро Сагайдачний виявив високий рівень державницької мудрості та дипломатичної майстерності, домігшись від уряду Речі Посполитої згоди задовольнити основні вимоги козацтва:

1. ліквідувати посаду старшого над козаками, призначеного польською владою;
2. офіційно визнавати владу гетьмана, обраного козацькою радою, над усією територією України;
3. скасувати сеймівські рішення, які обмежували козацькі права та вольності;
4. гарантувати населенню України свободу віросповідання.

Крім того, православна церковна ієрархія (митрополит та єпископи), висвячена патріархом, повинна була отримати офіційне визнання від польського уряду і звільнитися від будь-яких утисків з боку влади. Ці домовленості стали значним дипломатичним досягненням, адже фактично в Україні визнавалася автономна козацька республіка з гетьманом, обраним на загальній раді. Саме на цих засадах українські козаки долучилися до Хотинської війни, надавши військову допомогу Речі Посполитій.

Хоча період гетьманування Сагайдачного був відносно коротким, його внесок в історію України є визначальним. З одного боку, він підніс авторитет українського козацтва, перетворивши його на провідний стан суспільства. З іншого – своєю політикою він повернув Києву статус важливого культурного та духовного центру.

Таким чином, саме за часів Сагайдачного в Україні було сформовано нову за якістю армію, яка принципово відрізнялася від інших військових формувань того часу організацією, системою підготовки, способом комплектування та ведення бойових дій. Українське воєнне мистецтво набуло самобутніх рис і стало основою для збройних сил часів Визвольної війни, а також стратегічним орієнтиром для Богдана Хмельницького у виборі напрямків боротьби проти Речі Посполитої. Підтвердженням цьому стали численні перемоги козацького війська у війнах того періоду.

Видатний історик Дмитро Яворницький відзначав, що Сагайдачний «заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва та водночас окреслив програму його майбутніх дій», а Богдан Хмельницький продовжив і розвинув розпочату ним справу [48, с. 62].

2.2. Міжнародні відносини в Європі та на Сході

Зміни в суспільно-політичному та соціально-економічному житті України в період Національно-визвольної війни та після її завершення тісно пов'язані з широким колом загальноєвропейських історичних подій XVI–XVII ст. Початок XVI ст. ознаменувався виникненням потужного руху Реформації, що став не лише релігійною, а й масштабною соціально-політичною течією, спрямованою проти католицької церкви. Традиційно відлік Реформації ведуть від 25 жовтня 1517 р., коли доктор богослов'я Віттенберзького університету Мартін Лютер оприлюднив свої 95 тез, у яких критикував зловживання церкви, зокрема торгівлю індульгенціями, та запропонував новий катехізис.

У XVI ст. ідеї Реформації поширилися Німеччиною, Швейцарією, Скандинавією, Австрією, Чехією, Угорщиною, Польщею, Нідерландами, Англією та Францією. Її причини були зумовлені кризою феодального способу виробництва, загостренням внутрішніх суперечностей, зародженням у його межах капіталістичних відносин і появою нового суспільного класу – буржуазії, що прагнув політичного панування та вимагав нової ідеології.

У провідних країнах тодішньої Європи раніше, ніж на інших континентах, почали формуватися капіталістичні відносини, що створило історичні передумови перших буржуазних революцій. На початку XVII ст. розвинені держави Європи випереджали інші регіони у металургії, виробництві інструментів і механізмів, будівництві, військовій справі, суднобудуванні та мореплавстві, а також у розвитку астрономії, математики та картографії. Такі досягнення зумовлювалися історичними чинниками, зокрема сприятливішими умовами для розвитку ремесла та мануфактури.

Епоха великих географічних відкриттів принесла колоніальні здобутки Португалії, Іспанії та Нідерландів, які, маючи переваги у мореплавстві та озброєнні, захопили значні заморські володіння. Це призвело до припливу величезних матеріальних ресурсів у Європу. Проте всередині XVII ст. у більшості європейських країн зберігався феодальний лад, а територія континенту була поділена на численні королівства та князівства. Серед великих держав

домінувала, хоча й занепадала, Іспанія, що володіла більшою частиною Південної Америки, Центральною Америкою, Великими Антильськими островами, окремими пунктами в Африці та Філіппінами. Португалія, маючи колонії в Бразилії та інших регіонах, відіграла другорядну роль у європейській політиці. Значну силу на континенті становили Габсбурги, які боролися з Францією за вплив у Західній Європі.

На тлі цих соціально-економічних і політичних трансформацій у період Реформації активно поширювався протестантизм, пов'язаний з іменами Мартіна Лютера, Жана Кальвіна та Ульріха Цвінглі. У відповідь католицька церква та орден єзуїтів очолили рух Контрреформації. Протистояння цих двох релігійних таборів призвело до Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) – першого загальноєвропейського збройного конфлікту.

Учасниками католицького союзу, або Габсбурзького блоку, були Іспанія, Священна Римська імперія, католицькі князівства Німеччини, Португалія та Річ Посполита, до війська якої входили і українські козаки. Антигабсбурзька коаліція об'єднала протестантські князівства Німеччини, Францію, Швецію, Данію, Нідерланди та Англію. Спершу війна мала характер релігійного конфлікту між католиками та протестантами, але згодом перетворилася на боротьбу за політичний вплив, відображаючи глибинні процеси розвитку капіталізму та становлення національних держав у межах феодальної Європи [16, с. 135-136].

У науковій літературі Тридцятирічну війну 1618–1648 рр. поділяють на чотири етапи, назви яких відповідають основним учасникам бойових дій у кожному з них.

Перший, чесько-пфальцький (1618–1623), завершився поразкою чеських протестантів від військ Фердинанда II, що дало можливість Католицькому союзу та Іспанії захопити Пфальц (1621–1623).

Другий, датський період (1625–1629), характеризувався спробою Данії встановити контроль над південним узбережжям Балтійського моря. Проте

католицькі війська завдали данцям поразки, і за Любекським миром 1629 р. сторони повернулися до довоєнних кордонів.

Третій, шведський етап (1630–1635), почався із вторгнення шведської армії в Північну Німеччину, чому передували бої у Північній Італії між Францією та Католицьким союзом.

Четвертий, франко-шведський період (1635–1648), розпочався виступом Франції проти Габсбургів. Спільні дії Франції та Швеції принесли помітні успіхи. У цей час на боці антигабсбурзької коаліції діяло близько 2500 українських козаків під командуванням Богдана Хмельницького. Вони виступали окремим військовим формуванням, зберігаючи власну структуру та організацію [30, с. 147-148].

Слід зауважити, що доба Реформації в Європі супроводжувалася низкою важливих подій, безпосередньо пов'язаних з історією України. Серед них – національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, яка стала одним із чинників занепаду католицької Речі Посполитої, а також англійська революція, очолена Олівером Кромвелем. Ці масштабні потрясіння XVII століття істотно вплинули на всі сфери життя тогочасного суспільства, включаючи й правову.

Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Південно-Східних воєводств Речі Посполитої (території сучасної України) відбувався повільніше, ніж у більшості країн Західної Європи, зокрема Англії. Причиною цього було те, що, за висловом сучасників, «Русь опинилася відкинутою на кілька століть назад; у той час, коли цехове виробництво Заходу переходило до епохи первісного накопичення капіталу, українське ремісництво змушене було знову долати етапи розвитку, які воно пройшло ще до навали Батия» [18].

На початку XVII ст. становище в українсько-руських землях можна охарактеризувати як «революційне». Принцип державного устрою, встановлений за часів литовського панування – «Ми старого не змінюємо, а нового не впроваджуємо», – з 1648 р. втратив актуальність. Як зазначають Б. Тищик та І. Бойко, суспільно-політичні зміни й зрушення у соціально-

економічній сфері періоду Національно-визвольної війни знайшли відображення у правових джерелах та розвитку окремих галузей феодального права України. Значна частина попередніх правових норм зберегла чинність, проте ті, що були пов'язані з пануванням польських магнатів, шляхти та католицької церкви у Речі Посполитій, втратили силу. Йдеться, зокрема, про «Устав на волоки», «Ординацію війська Запорізького», а також низку сеймових і королівських конституцій. Натомість продовжували діяти давніші правові акти, як-от Статут Великого князівства Литовського 1588 року, а також більшість джерел церковного права, які залишилися майже без змін [39, с. 220-221].

Важливі історичні події епохи Реформації XVII століття торкнулися більшості європейських держав і мали значний вплив на розвиток правової сфери. Зокрема, Вестфальський мир 1648 року, що поклав край Тридцятирічній війні, містив низку доктринальних положень і став одним із фундаментів сучасного міжнародного права.

Взаємозв'язки України з європейськими подіями того періоду також були суттєвими – про це свідчить текст Оснабрюцького договору, в якому українці згадуються як союзники Швеції. Цей факт визначив міжнародно-правовий статус Трансильванії того часу. Водночас для українського суспільства настали складні часи Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яка стала важливою віхою на шляху формування державної самосвідомості [4].

У середині XVII століття в Європі існувало три ключові осередки міжнародних протиріч, кожен з яких постійно зберігав потенціал для переростання у масштабні війни. У Західній Європі відбувалося зіткнення торговельно-колоніальних інтересів чотирьох провідних держав того часу – Іспанії, Франції, Англії та Нідерландів. На сході континенту зберігалася напруженість у відносинах між Османською імперією та християнськими державами, у яку була втягнута й Україна. Північно-Східний регіон залишався ареною тривалої, протягом трьох століть, боротьби великих північних держав за домінування в Балтійському морі. Усі ці осередки конфліктів були

взаємопов'язаними, впливали один на одного та створювали складні й непередбачувані комбінації у міжнародних відносинах епохи.

Європейські країни вже тоді були настільки взаємопов'язані економічно, політично й культурно, що більшість визначальних історичних процесів набували, за словами М. Барга, загальноєвропейського масштабу, хоча у межах окремих країн вони проявлялися зі своєю регіональною специфікою. Прикладом події, що мала саме такий континентальний характер, стала Українська революція 1648–1676 років. За оцінками Д. Наливайка, В. Смоля, В. Степанкова та Ю. Мицика, вона, поряд із Тридцятирічною війною (1618–1648) та Англійською буржуазною революцією середини XVII століття, відіграла суттєву роль у краху політичної системи Контрреформації. Ця система спиралася на владу іспанських та австрійських Габсбургів у Західній Європі та Річ Посполиту на сході.

Козацька революція середини XVII ст., завдавши суттєвого удару Польському королівству, стала каталізатором переломних змін у розвитку Європи. Занепад держав, що були оплотом католицизму та феодално-католицької реакції, відкрив шлях для зміцнення країн, які обрали курс на капіталістичний розвиток (Англія, Нідерланди), а також для утвердження абсолютних монархій нового зразка, як це сталося у Франції [44].

РОЗДІЛ ІІІ. ОСНОВНІ ЕТАПИ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

3.1. Укладання союзу з Османською імперією: цілі, методи, наслідки

Початки взаємин між Україною та Османською імперією у добу раннього Нового часу пов'язують із подіями 1621 року. Саме перед Хотинською кампанією султан Осман ІІ звернувся до козацької старшини із пропозицією стати його союзниками. У відповідь на підтримку з боку запорожців турецький володар обіцяв сприяти формуванню самостійної козацької держави, осередком якої мав би стати Київ або Кам'янець-Подільський.

Окремі джерела свідчать, що однією з причин усунення від влади тодішнього запорозького гетьмана Яцька Бородавки Нероди стала підозра у його таємних зв'язках із представниками турецького уряду.

У 1624 році, за висновками дослідників, Військо Запорозьке уклало союзницький договір із Кримським ханством. Цей козацько-кримський договір мав значний вплив на подальше підписання мирних угод гетьмана Богдана Хмельницького з ханством та Османською імперією через близько двадцять п'ять років [46].

Є відомості, що вже восени 1647 року до Бахчисарая і Стамбула було відправлено козацьке посольство, яке мало заручитися турецькою й татарською підтримкою у майбутньому повстанні українців проти влади Речі Посполитої. Ця місія завершилася укладенням у березні 1648 року українсько-кримського військового договору, який передбачав взаємну допомогу проти ворогів, а також згоду Богдана Хмельницького направити козаків для допомоги султану в Кандійській війні з Венецією [33].

На початку 1648 року українське козацтво розпочало війну за утвердження прав і привілеїв Війська Запорозького в межах Речі Посполитої. Однак непоступливість польської влади призвела до того, що керівництво повсталих на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким задумувалося над прийняттям

протекторату одного з монархічних дворів – Криму, Трансільванії, Москви, Швеції або Туреччини.

Значна кількість українських дослідників приділяла увагу вивченню дипломатичних відносин Б. Хмельницького з Високою Портою. Серед них – Я. Дашкевич, О. Пріцак, В. Степанков, Т. Чухліб, Я. Федорук, В. Щербак та інші. Зокрема, Я. Дашкевич підкреслював виняткову роль Османської імперії в історії України XV–XVIII ст. [11]. О. Пріцак у своїх працях зазначав, що влітку 1648 року між Османською імперією та Військом Запорозьким було укладено угоду сюзеренно-васального характеру [29].

Як заявляв у серпні 1649 року сам Богдан Хмельницький: «...буду триматися того пана монарха (тобто Туреччини), який мене ласкаво з Божої ласки держить в своїй опіці». Політика, спрямована на утвердження міжнародної легітимації через прийняття протекторату будь-якого із іноземних монархів, відбувалася майже одночасно в усіх вищезазначених геополітичних напрямках.

Ця стратегія була обумовлена специфікою статусу Війська Запорозького, яке, незважаючи на повстання проти влади Речі Посполитої, включно до початку 1654 року перебувало у номінальній залежності від польсько-литовських королів. Такі зовнішньополітичні заходи поступово трансформувалися в політику, яка передбачала полівасалітетну підлеглисть новоутвореного під час революційних подій державного організму [45].

В. Степанков, спираючись на документи, виявлені у Львові та Вроцлаві, наголошував, що посольство, відряджене у червні 1648 року, мало на меті домогтися «прийняття під оборону та надання допомоги проти поляків» [36]. На думку дослідників, встановлення дипломатичних зв'язків між Військом Запорозьким і Османською імперією розпочалося у жовтні 1648 року, коли гетьман надіслав до Стамбула своє перше офіційне посольство. Обміни послами, грамотами, подарунками та листування тривали як до Переяславської ради, так і після неї.

Т. Чухліб у своїх дослідженнях розглядав дипломатичні стосунки гетьмана з Османською імперією, аналізуючи проосманську політику гетьманів другої

половини XVII століття, насамперед Б. Хмельницького. Він стверджував, що головним завданням турецького напряму зовнішньої політики гетьмана було збереження територіальної цілісності та політичного існування Війська Запорозького. На його думку, гетьман прагнув до встановлення номінальної залежності від Османської імперії, що забезпечувало б міжнародне визнання Української козацької держави, гарантувало б союзницьку підтримку та запобігало укладанню сепаратних мирних угод між Високою Портою та Річчю Посполитою без згоди гетьмана.

Водночас економічний розвиток Війська Запорозького значною мірою залежав від можливості виходу до Чорного моря з метою ведення торгівлі. На думку Т. Чухліба, у 1649 році між Військом Запорозьким і Османською імперією було підписано так звану Капітуляцію – «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом Руським про торгівлю на Чорному морі». Однак нестабільність союзницьких відносин з боку Кримського ханства, що неодноразово переходило на бік Речі Посполитої, а також відсутність військової допомоги від Османської імперії, яка вела воєнні дії з Венецією в Середземному морі, змусили Хмельницького переглянути свої плани та звернутися по підтримку до Москви [43].

В. Щербак, аналізуючи спроби гетьмана отримати військово-політичну підтримку від Османської імперії, доходить висновку, що конфесійні відмінності не були вирішальним чинником у відмові від протекторату султана. Навпаки, він вбачає у цьому прагнення Хмельницького запровадити монархічну форму правління. Переговори, що відбувалися у 1650–1651 роках, не привели до остаточного прийняття протекторату, головним чином через усвідомлення гетьманом неможливості прийняття княжого титулу з рук іншого монарха та через відсутність єдності серед старшини, розділеної на промосковську і пропольську групи [47].

Запровадження московського протекторату над Військом Запорозьким та обмеження гетьмана у здійсненні зовнішньополітичної діяльності не призвели до розриву дипломатичних контактів з Портою. Я. Федорук, аналізуючи

переговори 1655 року між гетьманом і султаном, зазначає, що Хмельницький знову звернувся з проханням встановити протекторат над Військом Запорозьким і отримав договірну грамоту на його задоволення, водночас маючи надати відповідну грамоту від української сторони. Проте залишається невідомим, чи скликав гетьман раду для виконання своєї частини домовленостей [42].

3.2. Переговори з Московією та укладання Переяславської угоди 1654 року

Українсько-московські взаємини періоду національно-визвольної війни стали предметом постійної уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Характер цих відносин відзначався водночас динамічністю та непередбачуваністю, оскільки вони коливалися від періодів зближення до фаз відчуження. Постає питання: які чинники зумовили настільки суперечливий характер розвитку українсько-московських взаємин у 1648–1657 рр.? На початковому етапі війни Московія, попри свою зацікавленість у встановленні контактів із козацтвом, не мала можливості відкрито виступати на його боці та надавати захист від Речі Посполитої.

Це було пов'язано як із внутрішніми політичними та економічними проблемами держави, так і з обмеженнями, що впливали з умов Поляновського мирного договору з Польщею. Водночас, попри ці обставини, між козацькою Україною та московським урядом поступово налагоджуються активні дипломатичні зв'язки, що беруть початок у травні 1648 р. і зберігаються протягом усього періоду війни [15].

Справжні відносини між Україною та Московією були досить активними, проте мали надзвичайно негативні наслідки для українських земель. На початку XVII століття відбулися кілька козацьких походів на Москву, здійснених у складі польського війська. Водночас історичні джерела фіксують низку українських дипломатичних місій до московського двору з метою встановлення дружніх контактів.

Так, весною 1620 року гетьман Петро Сагайдачний відправив посольство під головуванням Петра Одинця; восени 1624 року митрополит Йов Борецький очолив посольство, в складі якого був луцький єпископ Ісаакій Борискович; у 1621–1626 роках київське братство надсилало посольства з проханням про надання фінансової допомоги; а 4 травня 1630 року київський митрополит Петро

Могила звернувся до царя з пропозицією заснувати у Москві слов'яно-грецьку школу [5].

Названі події – це звична практика у відносинах між сусідніми державами, причому далеко не інтенсивна і не на найвищому рівні. Інша справа – спілкування між Україною і Москвою у роки Визвольної війни 1648 – 1657 рр., адже йшлося про існування української держави. На цей час припадає найінтенсивніший період українсько-московських дипломатичних перемовин [22, 92–94].

Після перших перемог під Жовтими Водами (5–6 травня 1648 р.) та Корсунем (16 травня 1648 р.) наприкінці травня козацька рада під Корсунем приймає рішення просити допомогу у московського царя Олексія Михайловича.

На цьому етапі відносин позиція московського уряду проявилася у двобічності. З одного боку, вабила перспектива поширити свій вплив на Україну для подальшої експансії в стратегічно важливому регіоні, а з іншого – з врахуванням уроків Смоленської війни існувало прагнення не ускладнювати стосунки з Польщею. Взаємодія цих двох діаметрально протилежних тенденцій і зумовила політичну лінію Москви в 1648–1653 рр.

На початку червня 1648 р. Б. Хмельницький надсилає першого листа до московського царя, в якому міститься прохання надати Україні військову і політичну допомогу. Прочитавши гетьманове звернення, Олексій Михайлович доручив путивльському воеводі Плещееву запевнити Хмельницького, що Московія не підтримає Польщу у війні проти козацтва.

Більше того, 29 липня 1648 р. в табір Хмельницького під Янушполем прибув перший офіційний представник московського уряду – Милков. Він запевнив гетьмана у миролюбному ставленні Москви до українського народу і його боротьби. Так зав'язалися миролюбні українсько-московські відносини, які продовжилися в 1649 р. обміном посольствами.

На початку 1649 року Хмельницький відправив перше офіційне посольство до Москви на чолі з С. Мужловським. Посол був уповноважений розпочати переговори про можливість московської військової і дипломатичної допомоги

Україні. В обмін на це в середині березня 1649 р. з Москви до Чигирина вирушило перше московське посольство на чолі з Г. Унковським.

З 17 по 22 квітня 1649 р. відбулися переговори між Унковським та Хмельницьким. Посол повідомляв, що московський уряд співчуває українському народові в його боротьбі, але відмовляється розірвати з Польщею мирні відносини і надати Україні військову допомогу. І все ж таки Б. Хмельницький не покладає надії в майбутньому мати союз з Москвою.

Для подальших відносин з російським урядом до Московії було відряджено з посольством чигиринського полковника Ф. Вишняка. Влітку 1649 р. Хмельницький через Вишняка передає російському цареві лист із проханням прийняти Україну до складу московської держави: «...Мы вси единостайне, сиречь единодушно, готовы умирать за ваше царское величество, и с нанижайшими послугами нашими рыцарскими вашему царскому величеству покорно ся отдаем» [17].

Спілкування на рівні послів відбувалося постійно, причому за ініціативою обох сторін. Вже в січні – березні 1649 р. пройшли переговори в Москві послів Б. Хмельницького на чолі з полковником С. Мужиловським про надання Україні воєнної і політичної допомоги. 24 травня 1649 р. до Москви завітав чигиринський полковник Ф. Вешняк з пропозицією про спільні дії проти поляків. А перед тим, 17 квітня 1649 р., до Чигирина прибуло московське посольство на чолі з Г. Унковським, у листопаді того ж року – московське посольство під керівництвом Г. Неронова та Г. Богданова.

У серпні 1651 р., після декількох поразок від поляків, Б. Хмельницький відіслав своїх посланців – полковників С. Савича, Л. Мозира та І. Ничипоренка – до Москви. Москва відповідає через рік, у червні 1652 р., посольством на чолі з В. Унковським та А. Ардаб'євим. У грудні того ж року у Москві С. Богданович-Зарудний веде перемовини про умови переходу Війська Запорозького під московський протекторат.

У квітні – травні 1653 р. Б. Хмельницький відправляє до Москви посольство під керівництвом С. Мужиловського і К. Бурляя, у серпні туди ж

відправляється делегація Г. Яцкевича та П. Абрамовича. У вересні – вже до Богдана Хмельницького – московське посольство Ф. Стрешнева і М. Бредихіна [22, с. 92–94].

Однак конкретних результатів досягнуто не було. Тоді в січні 1653 р. Хмельницький звертає свою увагу на Швецію і намагається заключити з нею союз. У цей же час до Чигирини прибуває турецький посол Магмет-ага з грамотою від султана, в якій порушує питання про підданство козацтва Порті.

Московський уряд, розуміючи, що зволікати більше не можна, 1 жовтня 1653 р. приймає рішення про включення України до складу московської держави і оголошення війни Речі Посполитій. 4 жовтня козацькому посольству на чолі з Лавріном Капустою було повідомлено рішення Земського собору: «...Про гетьмана Богдана Хмельницького і про все військо Запорозьке бояри і думні люди постановили, щоб великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович всієї Росії зволив гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо запорізьке з містами їх і з землями прийняти під свою государеву високу руку» [15].

Нарешті позиції обох сторін визначилися, і вони приступили до укладання офіційних угод. 1 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві прийняв рішення про прийняття Війська Запорозького під протекторат московського царя. Відповідно в Україну прибуло московське посольство на чолі з В. Бутурліним, у присутності якого 8 січня 1654 р. у Переяславі козацька рада присягнула (в далеко не повному складі) на вірність царю.

Існує принаймні три документи, достовірність яких не підтверджена і донині, що дають уявлення про зміст Переяславської угоди: «Список съ писма с билоруского писма со статей, каково прислали запорожские посланники Самойло Богдановъ до Павел Тетеря, марта в 14 день 162», «Царська Жалована Грамота Гетьману Богдану Хмельницькому та Війську Запорозькому, передана через послів: Самійла Богдановича та Павла Тетерю в Москві» та «Статьи, постановленныя въ Москві тьс посланцами Гетмана Хмельницькаго». Всі документи датовані 27 березня 1654 р.

Безпосередньо перед цим у Москві побувало українське посольство на чолі з генеральним суддею С. Богдановичем-Зарудним і полковником П. Тетерею з визначення статусу Війська Запорозького у складі Російської імперії. І це головне: йдеться не про протекторат Москви над Україною, а лише про своєрідне «покровительство» над військом. Ні про яку міждержавну угоду мова взагалі не велася.

Повернімося до українсько-російських домовленостей. У листі Б. Хмельницького від 26 травня (5 червня) 1654 р. із Чигирин до патріарха Никона насамперед йшлося про підтвердження демократичних прав українців та незалежності Української держави, її права самостійно вирішувати свої проблеми, включно з проблемами на міждержавному рівні, недоторканість її православних та народних звичаїв.

У відповідь Москва пообіцяла багато, але, на жаль, не виконала практично нічого. І взагалі не збиралася виконувати: від «вас» – присяга, від нас – «веління»; від «вас – послух», від «нас – наказ». Це була величезна помилка Б. Хмельницького, коли він військово-політичну угоду освятив церковною присягою.

Гетьман звертається з проханням, щоб цар московський, за поданням патріарха Никона, зберіг *status quo* у відносинах українського і московського християнства та «своїми грамотами государскими тие всі права, привілеї, свободи і добре їх утвердити, по чину і обичаю древнему, на віки». А щодо нападів московської сторони на «нечинність» київського християнства гетьман однозначно відповів заперечливо: «...сему не вірте всячески і прочіім по сих клеветам» [22, с. 92–94].

Укладення союзницької угоди з Москвою створювало сприятливі умови для розв'язання військово-стратегічних завдань, що стояли перед українським керівництвом.

Крім того, як наголошував В. Липинський, акт набував надзвичайно важливого політичного значення в контексті емансипації українського суспільства з-під зверхності польського короля. Тому цілком поділяємо думку

І. Крип'якевича, що «союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики», і вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини XVII ст. Переяславсько-московський договір був, безперечно, значним успіхом козацької дипломатії.

Уклавши договір з Москвою, Хмельницький зосереджує зусилля на продовженні реалізації програми державного будівництва. Обмеження українського суверенітету, запроваджені урядом Олексія Михайловича, не задовольняли державотворчих прагнень гетьмана, а тому ратифікаційні акти царя не було оприлюднено в Україні, і Богдан «як при всіх давніших політичних комбінаціях, так і тепер... не рахувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом до скріплення своєї влади і держави» [19].

3.3. Відносини з Річчю Посполитою: мирні переговори та війна

З початком національно-визвольної війни 1648 року постала нова українська козацька держава, яка вступила у військово-політичне протистояння з Річчю Посполитою за право самостійного існування. Тривалі воєнні дії однаково виснажували обидві сторони: страждало населення, особливо чоловіки, що послаблювало військовий потенціал як Польщі, так і України. Через руйнування господарства зменшилися податкові надходження з українських земель до польської скарбниці, а це спричинило гострий брак коштів для утримання найманого війська. Ситуація в самій Україні також залишалася складною: велика частина територій була знищена війною, гинули тисячі козаків, а серед людей дедалі більше поширювалися сумніви в успішному завершенні боротьби [9].

Б. Хмельницький добре розумів, що орієнтація на союз із Османською імперією навряд чи знайде підтримку серед більшості козацтва, зокрема старшини. Тому переговори зі Стамбулом радше мали характер політичного сигналу для нерішучого московського царя Олексія: козацька держава володіє й іншими можливостями для пошуку покровительства. Сам факт обговорення гіпотетичного протекторату султана, разом із налагодженням дипломатичних відносин із Туреччиною, повністю спростовує сучасні російські пропагандистські тези про нібито «споконвічне прагнення» українців до єднання з росіянами. Насправді проросійський вектор тодішньої зовнішньої політики був лише одним із можливих варіантів, а не відображенням загальнонаціональної мрії. Він розглядався поряд із іншими альтернативами – як інструмент пошуку підтримки у виснажливій боротьбі з Річчю Посполитою.

Схожа ситуація простежується й у відносинах України з Польщею в часи Хмельниччини. На відміну від попередніх ватажків козацьких виступів 1620–1630-х років, Хмельницький у переговорах із Варшавою не обмежувався проханнями про збільшення козацького реєстру чи надання певних шляхетських привілеїв. Його бачення було значно ширшим: він ставив питання про створення

з Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств окремої політичної одиниці, яка за статусом мала дорівнювати Польщі та Великому князівству Литовському. Вперше цю програму він висловив у березні 1648 року під час зустрічі з польським посольством на чолі з Миколою Потоцьким. Сучасники занотували, що козацькі вимоги зводилися до прагнення «повного панування в Україні, можливості укладати угоди з іноземними державами та діяти самостійно у вирішенні всіх важливих справ» [14].

Богдан Хмельницький разом зі своїми соратниками робив усе можливе, аби не допустити створення широкої антиукраїнської коаліції на чолі з Польщею. Водночас уряд козацької держави активно працював над пошуком союзників серед іноземних держав для продовження війни проти Речі Посполитої. Вся зовнішньополітична діяльність того часу була спрямована саме на це завдання й вирізнялася гнучкістю та багатоваріантністю. Хмельницький не надавав абсолютної переваги жодній стороні, намагаючись вибороти найбільші вигоди для України. Часом його дії мали вигляд дипломатичного тиску чи навіть шантажу, проте така тактика була цілком виправданою в умовах надзвичайно складної міжнародної ситуації [9].

Перемоги війська Богдана Хмельницького під Жовтими Водами й Корсунем, а також смерть польського короля Владислава IV навесні 1648 року поставили Річ Посполиту в украй складні умови. Козацьке питання знову вийшло на перший план і перетворилося на одну з ключових проблем для шляхти як Корони, так і Великого князівства Литовського. Саме тому немає нічого дивного, що головною темою конвокаційного сейму, скликаного 16 липня 1648 року, стало саме його обговорення.

Під час роботи сейму виявилось глибоке розмежування між двома угрупованнями, які мали протилежні погляди на спосіб розв'язання козацької справи. Прихильники першого підходу, умовно «мирного», наголошували на можливості домовленості з козаками та організації спільних дій проти татар. Вони вважали, що такий союз водночас зруйнує козацько-татарську співпрацю й дозволить вивести селянські маси з козацького середовища. Імовірно, за цим

проектом приховувався й інший задум – використати козацький фактор як засіб впливу на шляхту, аби схилити її до підтримки внутрішніх реформ, зокрема посилення влади монарха. Очолювали цей напрям канцлер Єжи Оссолінський та брацлавський воєвода Адам Кисіль.

Протилежний табір відстоював силовий сценарій – так званий «мілітарний». Його прихильники виступали за збройне придушення «козацького бунту» та відновлення порядку, що існував до повстання. Неофіційним лідером цієї групи був Ярема Вишневецький, а до неї тяжіли й коронний підканцлер Анджей Лещинський та польний гетьман литовський Януш Радзивілл.

Попри те, що на конвокаційному сеймі перемогла лінія на мирне врегулювання, суперечка між прихильниками різних підходів не вщухла. Її апогей настав під час елекційного сейму того ж року. Обрання королем Яна Казимира підтвердило, що більшість шляхти все ж схилилася до ідеї компромісу з козацтвом. Така позиція пояснювалася насамперед край важким становищем, у якому перебувала Річ Посполита восени 1648 року [12].

Варто наголосити, що у середині XVII ст. говорити про повноцінні «дипломатичні відносини» між Богданом Хмельницьким та Річчю Посполитою було б некоректно. Адже дипломатія передбачає рівноправні переговори між сторонами, які не перебувають у підлеглому становищі, а також систему офіційних засобів, якими користуються послы й представники. У випадку України цього періоду рівності між сторонами не існувало, що видно навіть із титулатури: у своїх листах Хмельницький підписувався як *Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskim J. K. M. Zaporoskim* – «Богдан Хмельницький, гетьман Його Королівської Милості Війська Запорозького».

Таким чином, переговорний процес у той час охоплював три основні сили: гетьмана Хмельницького з козацтвом, Кримське ханство та Річ Посполиту. Польська сторона прагнула контролювати як козаків, так і татар, тоді як останні намагалися утримати баланс сил у регіоні задля власної вигоди [9].

Вперше після майже трьох століть занепаду Галицько-Волинської держави, укладений 1649 року Зборівський мирний договір став актом фактичного відновлення української державності. Ця угода, підписана після Зборівської битви між королем Речі Посполитої Яном II Казимиром та Військом Запорозьким під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, закріпила існування автономної української політичної одиниці у складі Речі Посполитої. Формально Україна залишалася під польським протекторатом, однак рівень її залежності від Варшави був доволі незначним. Недарма невідомий автор «Історії Русів» підкреслював, що саме Зборівська угода поклала «підвалини нової доби для українського народу» [16].

Зборівський договір було укладено між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою 8 (18) серпня 1649 р. після подій Зборівської кампанії. Він став результатом облоги Збаража та битви під Зборовом (нині Тернопільщина), що розгорталися в ході боротьби козаків за свої права і вольності. Довідавшись про поновлення бойових дій з боку польського короля, Богдан Хмельницький 31 травня (9 червня) вирушив із Чигирин назустріч ворожому війську. Уже 30 червня (10 липня) козацько-татарські сили завдали удару противнику, після чого розпочалася облога табору під Збаражем.

Найсерйознішим випробуванням для польських військ і самого короля стала саме ця облога, а також подальша битва під Зборовом. На початку серпня козацьке військо розташувалося під містом Зборів, що лежить приблизно за 80 км від Збаража. Місто розташоване на річці Стрипі, яка прорізає вузьке озерне пасмо й виходить у заболочену низовину. У дощову пору ця місцевість перетворювалася на справжнє болото: у багнюці грузли вози, худоба й навіть люди. Лише кілька стежок, відомих місцевим жителям, дозволяли пересуватися цією небезпечною територією [8].

7(17) серпня воєнні дії під Зборовим припинилися. Хмельницький добре усвідомлював, що під час цих переговорів головну роль відіграє не він, а татарський хан. Політика хана була спрямована на послаблення обох сторін конфлікту [1].

Як слушно відзначають у своїх працях Володимир Голобуцький [8] та Іван Крип'якевич [20], у таких складних умовах, коли продовжувати війну було неможливо, Хмельницький був змушений почати переговори з Яном Казимиром та прийняти умови, що не відповідали його справжнім намірам.

Сучасні дослідники, зокрема автори концепції національно-визвольної революції Валерій Смолій і Валерій Степанков [32], дотримуються думки, що Кримський ханат розумів, що поява сильної держави на його північних кордонах призведе до краху його традиційної політики та втрати основного джерела доходу – пограбування козацьких земель і торгівлі ясиром. Тому Іслам-Гірей вирішив підтримувати «рівновагу сил» у боротьбі Богдана Хмельницького з Річчю Посполитою. По-перше, це обіцяло взаємне виснаження сторін, дозволяючи ханові продовжувати традиційну політику грабунків українських земель. По-друге, це давало йому можливість, граючи на суперечностях між ними, контролювати окремі аспекти їхньої зовнішньої політики. По-третє, це відкривало шлях до реалізації давніх планів розширення територіальних меж ханату за рахунок приєднання земель Нижнього Поволжя.

Звертає на себе увагу той факт, що король свідомо обрав хана, іноземного правителя, основним суб'єктом переговорів, пов'язавши вирішення української проблеми з характером домовленостей із Кримським ханатом. Адже хан був рівноправною стороною в цих переговорах, чого не можна було сказати про Богдана Хмельницького.

Зовсім іншої точки зору дотримується Іван Стороженко, який вважає, що вранці 15 (25) серпня 1649 р., прибувши в район битви і переконавшись, що вона розвивається згідно з планом і «розгром польського війська невідворотний», Богдан Хмельницький сам пішов на переговори, написавши листа, в якому виклав причини, що спонукали його взятися за зброю, а також запевнив короля у своїй вірній службі. Зокрема, в листі йдеться:

«Отже, не вірячи тому, що ти невільник в Речі Посполитій, я буду триматися того пана, який мене ласкаво з божої ласки держить в своїй опіці.

Затим з покірною службою моєю до ніг величності В. К. М. покірно припадаю» [21].

Гадяцька угода 1658 р. стала важливою спробою впорядкувати відносини між Річчю Посполитою та Військом Запорозьким. Вона передбачала створення Великого князівства Руського у складі Польсько-Литовської держави як рівноправного члена конфедерації. До князівства мали увійти Київське, Брацлавське й Чернігівське воєводства. За документом передбачалося надання Україні власних органів влади: національних зборів як законодавчого органу, гетьмана з виконавчими функціями, власних фінансів та війська чисельністю до 40 тисяч осіб.

Особливу увагу угода приділяла питанням культури та релігії: православна віра зрівнювалася у правах із католицькою, планувалося відкриття нових шкіл і друкарень, піднесення Києво-Могилянського колегіуму до рівня академії. Також передбачалося обмеження перебування польського війська на українських землях.

Попри значний потенціал документа, його фактична реалізація виявилася неможливою, адже польський сейм ратифікував угоду у суттєво урізаній редакції. Через це більшість положень залишилася лише на папері. Водночас сама ідея створення Великого князівства Руського засвідчила прагнення козацької еліти надати Україні рівний статус серед європейських держав і сформувати власну державницьку ідеологію

З історико-правової перспективи Гадяцький договір можна розглядати як документ із великим потенціалом для майбутнього України, Польщі та Росії. Водночас його практичне значення виявилось мінімальним: угода так і не була реалізована, а більшість впливових політичних сил виступила проти її втілення.

Аналізуючи зміст основних угод між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою, можна зробити висновок, що ці домовленості відображали складний і тривалий процес пошуку політико-правових форм співіснування. Через законодавчі акти й універсали поступово визрівала ідея більшої самостійності козацької держави, що зрештою стало підґрунтям для її прагнення

до незалежності. Зазначені договори не лише демонстрували реальні альтернативи зовнішньополітичної орієнтації України XVII ст., а й свідчили про прагнення знайти компроміс у відносинах із Польщею. У цьому полягає їхнє історичне значення: вони віддзеркалювали політичні орієнтири козацької еліти та стали етапом у поступовій трансформації української державності від автономії у складі чужих держав до прагнення повної незалежності [34].

РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ДИПЛОМАТІЇ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Сучасна історична та громадянська освіта в українських школах активно змінюється, орієнтуючись на інтерактивні та практико-орієнтовані методи навчання, що дозволяють учням не лише запам'ятовувати історичні факти, а й формувати критичне мислення, аналізувати події, оцінювати причинно-наслідкові зв'язки та приймати власні рішення у змодельованих ситуаціях. В умовах стрімкого розвитку цифрових технологій особливого значення набувають інноваційні інструменти, які роблять процес навчання більш живим, емоційно насиченим та практично орієнтованим. Одним із таких інструментів є платформа «Нова Традиція», що поєднує освітній контент з елементами гейміфікації та рольових ігор [27].

«Нова Традиція» — це освітня гра з історії та громадянської освіти для учнів 7–10 класів, яка побудована у форматі інтерактивних сценаріїв. Кожен сценарій дозволяє учням зануритися у вир історичних подій, відчувати атмосферу минулого та опрацювати шкільну програму через взаємодію з персонажами історії [26].

Такий формат навчання робить матеріал більш живим, оскільки учень не просто сприймає інформацію пасивно, а активно діє у моделюваному середовищі: обирає стратегії, ухвалює рішення та отримує негайний зворотний зв'язок від системи. Це особливо важливо при вивченні теми дипломатичної політики Богдана Хмельницького, де успіхи і невдачі політичних рішень тісно пов'язані з контекстом міжнародних відносин, внутрішньополітичними обставинами та особистими характеристиками.

Сценарії платформи реалізовані таким чином, щоб учень міг виконувати роль історичного персонажа: посла, радника або самого гетьмана. Кожна дія оцінюється системою, а правильність рішень і аргументація дозволяють отримати бали, що мотивує до глибшого аналізу подій. Учень може вести

переговори з представниками Речі Посполитої, Московії, Османської імперії чи Кримського ханства, вирішувати конфлікти, шукати компроміси та оцінювати наслідки своїх рішень у реальному історичному контексті. Такий підхід не лише розвиває історичне мислення, а й формує емпатію, вміння прогнозувати наслідки дипломатичних рішень, а також навички аргументації та командної роботи.

Важливим аспектом платформи є її гнучкість у форматах навчання. Сценарії можна використовувати як частину уроку у класі, де учні виконують рольові завдання та обговорюють результати у групах; як інструмент дистанційного навчання, коли учень проходить сценарій онлайн вдома і отримує зворотний зв'язок; або як ауткошн (самостійне) навчання, коли учень у зручний час досліджує документи, керує персонажем та приймає рішення у власному темпі. Така гнучкість дозволяє інтегрувати платформу у будь-який навчальний процес та адаптувати її під індивідуальні потреби учнів.

Наразі платформа містить обмежену кількість сценаріїв. Серед них присутні сценарії, присвячені діяльності гетьмана Пилипа Орлика, князя Данила Галицького, а також визначним діячам української культури, наприклад, Лесі Українці. Тематика дипломатичної політики Богдана Хмельницького на даний момент ще не представлена у готових сценаріях. Разом із тим, розробники платформи постійно оновлюють контент та додають нові сценарії, адаптовані до навчальних програм. Це означає, що у найближчому майбутньому можна очікувати інтерактивні сценарії, присвячені дипломатичній діяльності Хмельницького, що дозволить учням вивчати складні політичні процеси через практичний, ігровий досвід.

Методичні рекомендації платформи допомагають вчителю ефективно організувати навчальний процес та перетворити ігровий досвід на дієвий освітній інструмент. Вчитель може використовувати гру для: проведення уроку в класі; самостійної роботи учнів; домашнього завдання; узагальнення та повторення матеріалу. Усі сценарії створені на основі модельних навчальних програм, що гарантує їхню сумісність із шкільним курсом та підручниками, а

також підтримує реалізацію концентричного підходу НУШ, коли до вивчених тем можна повертатися для поглибленого опрацювання.

Завдяки використанню платформи учні розвивають ключові компетентності, визначені Державним стандартом базової середньої освіти: історичну грамотність, критичне мислення, історичну свідомість, громадянську активність, здатність до аргументованого висловлення власної думки та культурну компетентність. Учні отримують можливість аналізувати події з різних точок зору, усвідомлювати роль людини у суспільних процесах, а також співставляти історичні ситуації з сучасністю.

Розглядаючи можливості інтеграції платформи «Нова Традиція» у шкільну програму з історії України для 8 класу, слід відзначити, що навіть у відсутності готового сценарію про дипломатичну діяльність Богдана Хмельницького, учитель може адаптувати існуючі методичні матеріали та рольові ігри. Наприклад, при вивченні теми «Внутрішньополітичні та зовнішньополітичні кроки Богдана Хмельницького» можна використати схожі сценарії, що передбачають переговори з іноземними державами, оцінку ризиків і переваг дипломатичних рішень, ухвалення компромісів та стратегічне планування. Такий підхід дозволяє учням не лише засвоїти факти, а й моделювати реальні дипломатичні процеси, відчутти відповідальність за прийняті рішення та навчитися прогнозувати наслідки.

У рамках рольових ігор учні можуть виконувати різні функції, наприклад: послів, радників, членів ради гетьмана або представників іноземних держав. Кожна роль передбачає конкретні завдання та цілі, що дозволяє відтворити багаторівневу структуру дипломатичних відносин. Учень, беручи на себе певну роль, повинен обґрунтовувати свої дії на основі історичних документів та контексту, вести переговори, приймати компромісні рішення та оцінювати наслідки своїх дій. Такий досвід дозволяє формувати навички командної роботи, критичного мислення та аргументації, а також розвивати розуміння того, що політичні рішення рідко є однозначними та завжди мають складні наслідки.

Дистанційний формат навчання на платформі «Нова Традиція» надає можливість кожному учню пройти сценарій у будь-який зручний час та темп. Це особливо актуально у випадках, коли доступ до класних занять обмежений або коли учень потребує індивідуального підходу. У дистанційному режимі учень самостійно опрацьовує матеріали, приймає рішення, отримує зворотний зв'язок і має змогу аналізувати власні помилки. Ауткошн формат навчання дозволяє поєднувати роботу з платформою з іншими освітніми ресурсами, що розширює можливості для самостійного опрацювання матеріалу та поглибленого вивчення історичних тем.

Особливу увагу варто приділити інтеграції платформи у класні уроки. Використання інтерактивного сценарію як частини уроку дозволяє створити ситуацію живого навчання, де учні одночасно працюють у групах, виконують рольові завдання, ведуть дискусії і отримують миттєвий зворотний зв'язок від вчителя та системи. Це підвищує зацікавленість та мотивацію, стимулює активну участь учнів у навчальному процесі та формує у них навички аналізу і прийняття рішень у складних історичних і сучасних ситуаціях.

Перспективою розвитку платформи є розширення тематичного спектру сценаріїв. У майбутньому планується створення інтерактивних матеріалів, присвячених дипломатичній політиці Богдана Хмельницького, що дозволить учням на практиці ознайомитися із зовнішньополітичними кроками гетьмана, його стосунками з Річчю Посполитою, Московією, Кримським ханством та Османською імперією. Такі сценарії будуть розроблені на основі історичних джерел і навчальних програм, що забезпечить відповідність шкільній програмі та високий рівень наукової достовірності.

Завдяки використанню платформи «Нова Традиція» у навчанні історії учні отримують не лише теоретичні знання, а й практичні навички. Вони вчаться:

- аналізувати історичні події з різних точок зору;
- оцінювати стратегічні рішення історичних діячів;
- моделювати наслідки своїх дій у політичних і дипломатичних процесах;

- працювати в команді та аргументовано відстоювати власну позицію;
- формувати власну історичну свідомість та критичне мислення.

Таким чином, інтеграція платформ та ігрових технологій у шкільну історичну освіту забезпечує комплексний розвиток учнів, поєднує навчання з практикою, дозволяє адаптувати матеріал під сучасні формати дистанційного та ауткошн навчання, а також створює передумови для подальшого розширення освітніх сценаріїв. Використання таких інноваційних методів у викладанні дипломатичної політики Богдана Хмельницького сприяє більш глибокому та усвідомленому розумінню історичних процесів, підвищує мотивацію до навчання і формує компетентності, необхідні сучасному громадянину.

В цілому, застосування платформи «Нова Традиція» у закладах загальної і середньої освіти відкриває нові перспективи для викладання історії України, дозволяє організувати навчальний процес більш інтерактивно, живо та цікаво, а також формує у учнів уміння мислити, аналізувати та приймати обґрунтовані рішення. Перспективне додавання сценаріїв, присвячених дипломатії Хмельницького та інших видатних діячів XVII століття, лише посилить ефективність цього інструменту і зробить його незамінним елементом сучасної шкільної історичної освіти.

ВИСНОВКИ

Дипломатична діяльність Богдана Хмельницького є надзвичайно складним, багатограним і стратегічно важливим явищем в історії України XVII століття. Вона не обмежується лише окремими переговорами чи укладеними договорами, а виступає складовою глибокої політичної концепції, спрямованої на забезпечення існування, зміцнення та визнання козацької державності в умовах тотального протистояння з Річчю Посполитою, впливів Османської імперії, Московського царства, Кримського ханства та низки інших суб'єктів міжнародних відносин.

У той період, коли більшість сусідніх держав прагнули використовувати територію України як зону свого впливу, Богдан Хмельницький намагався відстояти не лише військову перемогу, а й міжнародне визнання козацької автономії. У цьому контексті його дипломатія постає не як другорядний інструмент, а як центральний компонент національно-визвольної боротьби. Саме через дипломатичні переговори, пропозиції, союзи й маневри гетьман намагався досягнути довготривалих результатів, які неможливо було забезпечити лише збройним шляхом.

Хмельницький глибоко розумів тогочасний політичний контекст і геополітичну карту регіону. Його дії не були імпульсивними або випадковими – навпаки, вони мали системний характер, що проявлявся у вмінні одночасно вести перемовини з кількома сторонами, аналізувати баланси сил, обирати момент для укладення чи розриву союзів. Така модель поведінки характерна для політиків державного рівня, і саме в цьому аспекті Богдан Хмельницький виходить за межі традиційного образу козацького вождя – він постав як повноцінний дипломат, що діяв у логіці міжнародного права свого часу.

Його дипломатичні кроки формувалися на ґрунті усвідомлення національного інтересу, який Б. Хмельницький тлумачив як утвердження самостійної політичної одиниці – Війська Запорозького – із власною територією, політичним устроєм, військом, і правом на зовнішню політику. Водночас цей інтерес потребував не абстрактного визнання, а конкретного забезпечення:

укладення військово-політичних союзів, гарантування безпеки від нападів, встановлення дипломатичних відносин з ключовими гравцями тогочасного міжнародного простору.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує багатовекторність зовнішньої політики Богдана Хмельницького. Уміння одночасно вести перемовини з представниками Кримського ханства, Османської імперії, Московського царства та Речі Посполитої свідчить не лише про високий рівень політичної інтуїції гетьмана, а й про його гнучкість і адаптивність у мінливих міжнародних умовах. Така стратегія, хоч і ризикована, давала змогу уникати прямої залежності від однієї сили й маневрувати між зовнішніми центрами впливу з метою збереження політичної суб'єктності Війська Запорозького.

Одним із найбільш складних і водночас ключових дипломатичних кроків Хмельницького стала Переяславська угода з Московським царством у 1654 році. Незважаючи на численні дискусії щодо її змісту та наслідків, очевидно, що для гетьмана це була спроба знайти реального союзника в умовах, коли військові сили виснажувалися, а підтримка Криму ставала все менш надійною. Хмельницький сприймав Московію як християнську державу, здатну виступити противагою католицькій Речі Посполитій і мусульманській Порті. При цьому важливо підкреслити, що гетьман не прагнув повного підпорядкування московському цареві, а навпаки – шукав союзницьких умов, які гарантували б збереження автономії козацької держави. Те, що в подальшому ці умови були порушені, не скасовує політичного сенсу і обґрунтованості рішення самого Хмельницького в конкретному історичному моменті.

Ще одним важливим елементом дипломатії Хмельницького були його зв'язки з Османською імперією. Попри релігійні відмінності, гетьман розглядав Порту як потенційного союзника, особливо з огляду на її вплив у Причорномор'ї та взаємини з Кримським ханством. Сам факт, що він звертався до султана з пропозицією про протекцію, свідчить про широту його дипломатичного мислення та готовність діяти у межах складної системи міжнародної політики. Це був акт стратегічного реалізму, а не капітуляції.

Характерно, що всі зовнішньополітичні кроки Хмельницького супроводжувалися спробами закріпити їх документально – угодами, грамотами, листуванням, а також розробкою власної дипломатичної термінології та ритуалів, що наближало козацьку державу до рівня європейських суб'єктів міжнародного права.

Таким чином, дипломатична політика Богдана Хмельницького є не лише важливим етапом у процесі творення української державності, але й прикладом раціонального державного мислення, яке враховувало не тільки воєнно-політичні обставини, а й довготривалі інтереси нації. Вона поєднувала в собі елементи традиційного козацького уявлення про волю та автономію з європейськими концептами міжнародних відносин і дипломатії.

Сутність дипломатичної діяльності Хмельницького полягала в пошуку найбільш сприятливих зовнішніх умов для становлення і зміцнення української автономії. Незважаючи на обмежені ресурси та постійний тиск із боку сусідів, гетьман зумів утримувати ініціативу в переговорах, пропонуючи союзи не як прохач, а як рівноправний учасник міжнародного процесу. Він неодноразово демонстрував, що козацька держава має власні інтереси, за які варто боротися не лише на полі бою, але й за столом перемовин.

Водночас дипломатія Хмельницького була глибоко вплетена у внутрішньополітичну ситуацію. Підтримка старшини, настрої козацького війська, загроза соціального вибуху в разі непопулярних рішень – усе це змушувало гетьмана враховувати не лише зовнішні, а й внутрішні чинники. Його політика була своєрідним балансуванням між реальним і бажаним, між геополітичними викликами і соціальними очікуваннями. Це ще більше підкреслює складність його дипломатичних рішень, які неможливо оцінити виключно з позиції сучасного погляду або постфактумних наслідків.

Неможливо оминати і вплив дипломатії Хмельницького на подальший розвиток української політичної думки. Його спроба утвердити суб'єктність української держави, наділити її правом голосу в міжнародних справах, стала історичним прецедентом. У наступні століття ці ідеї знаходили своє відлуння в

діяльності українських інтелектуалів, політичних лідерів і борців за незалежність. Навіть у новітній українській дипломатії можна побачити аналогії до стратегій, які випробовував Хмельницький: прагнення до багатовекторності, балансування між глобальними центрами сили, опора на міжнародне право та спроби гарантувати суверенітет через систему союзів.

Окремої уваги заслуговує педагогічна цінність теми дипломатичної політики Богдана Хмельницького у сучасній шкільній освіті. Її вивчення на уроках історії дає змогу не лише ознайомити учнів із важливими подіями минулого, а й сприяти формуванню в них критичного мислення, історичної свідомості, розуміння складних зовнішньополітичних процесів і місця України в геополітичному просторі. Постать Хмельницького як дипломата дозволяє розширити усталене уявлення про нього виключно як військового лідера і показати, що ключовим елементом його політики була саме здатність до дипломатичного маневру, стратегічного бачення і ведення переговорів на найвищому рівні.

У шкільному курсі історії України Богдан Хмельницький часто постає героєм національного визволення, але його дипломатичні ініціативи або згадуються побіжно, або подаються у спрощеному вигляді. Це створює ризик одностороннього сприйняття історичних процесів, позбавленого глибини та контексту. Тому важливо на уроках звертати увагу не лише на військові баталії, а й на документи, переговорні листи, міжнародні відносини, що супроводжували ці події. Навчання на основі джерел, історичних реконструкцій, рольових ігор та обговорень дипломатичних стратегій Хмельницького може значно підвищити зацікавлення учнів історією та водночас розвивати навички аналізу, аргументації, формування власної думки.

Крім того, тема дипломатичної політики козацької доби дозволяє встановити міжпредметні зв'язки з правознавством, географією, громадянською освітою, міжнародними відносинами, етикою. Через неї можна порушувати важливі питання: що таке національний інтерес, що означає союз, які ризики несе залежність від інших держав, як правильно обирати союзників і які наслідки

можуть мати дипломатичні помилки. Таким чином, педагогічна інтерпретація діяльності Хмельницького може стати джерелом не лише знань, а й ціннісних орієнтирів.

Важливо також підкреслити, що на сучасному етапі розвитку України, коли держава знову перебуває в умовах війни, міжнародної дипломатичної активності та пошуку безпекових союзів, постать Богдана Хмельницького набуває нових змістів. Його досвід не слід сприймати як ідеальний або такий, що має бути повторений, однак він є нагадуванням про складність історичних рішень, про необхідність вибору між кількома ризикованими варіантами, про дипломатію як засіб захисту державності та гідності народу.

Таким чином, дипломна робота, присвячена дипломатичній політиці Б Хмельницького, засвідчує, що поставлені в ній завдання були повністю реалізовані, а обрана тема – є актуальною як у теоретичному, так і в практичному вимірах. Комплексне дослідження дозволило не лише глибше осмислити суть проблематики, а й сформулювати власне бачення шляхів її подальшого аналізу та використання результатів у науковій, освітній або прикладній сфері.

Ця робота може стати основою для подальших наукових пошуків, зокрема – для деталізації окремих аспектів порушеної тематики, а також для міждисциплінарного дослідження, у межах якого проблематика може бути осмислена у ще ширшому контексті. Досягнуті результати можуть бути використані у викладацькій практиці, в аналітичній роботі або під час створення подібних за напрямом досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С.131.
2. Апанович, О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ, 1993. – С. 16.
3. Брехуненко, В. Під «високу царську руку» чи під номінальну зверхність царя: ще раз ad fonts. Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. – Вип. 5. – С. 335–358.
4. Васецький, Ю. В. Вплив соціально-політичних подій в Європі XVI–XVII ст. на розвиток правової доктрини Нового часу. Альманах права, 2021. – Вип. 12. – С. 136–141.
5. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. – К.: Наукова думка, 1995. – 688 с.
6. Вівчар, Інна Володимирівна. Українська дипломатія періоду козацької держави. Editorial Board, 2021. – 273 с.
7. Гак, О. М. Дипломатична стратегія Богдана Хмельницького. – 2021.
8. Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 150.
9. Горбатюк, О. Зборівський договір як «дипломатичний» крок Богдана Хмельницького 7-8 (17-18) серпня 1649 року у відображенні в українській історіографії. Nowożytnicze Zeszyty Historyczne, 2011, 3: 25-32.
10. Гуржій, О. І.; Корнієнко, В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: монографія. – Київ: Видавництво «Україна», 2004. – 189 с.
11. Дашкевич, Я. Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. Проблеми української історичної медієвістики: методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). – Київ, 1990. – С. 64–65.
12. Дроздовський, Маріуш Роберт. Шляхта Речі Посполитої і козацька проблема на коронному сеймі Яна Казимира. Соціум. Альманах соціальної історії, 2020.

13. Духновський, Іван Михайлович; Левицька, Надія Миколаївна. Вплив Богдана Хмельницького на історичні події в Україні. – 2014.
14. Зубалій О.Д. Національно-визвольна революція українського народу 1648–1657 рр. Створення нової української держави. Історія України. 2001. № 29. С. 1–6.
15. Зякун, Алла Іванівна. Українсько-московські взаємовідносини 1648-1657 років: сучасний вимір подій. 2004.
16. Історія русів / укр. переклад І. Драча. Київ : Радянський письменник, 1991. 318 с.
17. Історія України: Курс лекцій / За ред. Л.Г. Мельника. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1991.
18. Костомаров, М. І. Богдан Хмельницький. Історична монографія. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 843 с.
19. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 179.
20. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 104
21. Крип'якевич І. П., Бутич І.Л. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. – К., 1961. – С.124.
22. Крисаченко В.С. Українознавство: хрестоматія-посібник: у 2 кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн. 2. – С. 92–94.
23. Літопис Самовидця // *Ізборник: історія України IX–XVIII ст.* [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/samovydyd/sam.htm>
24. Луценко, М. В. Турецький орієнтир в міжнародній політиці Б. Хмельницького. «Українсько-тюркська спільна культурна спадщина» з нагоди відзначення 880-ліття з дня народження азербайджанського мислителя і поета Нізамі Генджеві (20 жовтня 2021 року). – 2021. – С. 96.
25. Мартинова, І. С. Османський вектор зовнішньої політики Б. Хмельницького в сучасній українській історіографії. – 2021.
26. Міністерство освіти і науки України. Навчальна програма з історії для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://surl.li/uivqrf>

27. Нова Традиція: освітня інтерактивна гра з історії та громадянської освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ntd.org.ua/>
28. Пріцак, Л. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. – Харків: «Акти», 2003. – 493 с.
29. Пріцак, О. Союз Хмельницького з Туреччиною. Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – Т. 5. – С. 231–238.
30. Савчук, К. О. Тридцятилітня війна 1618–1648. Юридична енциклопедія в 6 т. – Т. 6 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. – Київ: Укр. енцикл., 2004. – 768 с.
31. Сергійчук, В. Іменем Війська Запорозького: українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – Київ: Україна, 1991. – 312 с.
32. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.58.
33. Смолій, В.; Степанков, В.; Пріцак, О. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. Археографічний щорічник. – Вип. 2. – Київ, 1993. – С. 180.
34. Сонько, Я. В. Договори з Річчю Посполитою у формуванні Української державності: історико-правовий аспект. *Вчені записки*, 2019, 5201930.
35. Степанков, В. Богдан Хмельницький і проблема державності України. Український історичний журнал. – 1991. – № 9. – С. 115–126; № 11. – С. 127–139.
36. Степанков, В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр. Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – Київ, 2004. – С. 223–234.
37. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – С.230

38. Татаринов, Д. О. Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення. – Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2021. – 178 с.
39. Тищик, Б. Й.; Бойко, І. Й. Історія держави і права України: академічний курс, підручник. – Київ: Ін Юре, 2015. – 808 с.
40. Топало, Дмитро Ігорович. Дипломатія Війська Запорозького за часів Національної революції (1648–1676 рр.). – 2023.
41. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. – К., 1998. – С. 136.
42. Федорук, Я. Проблема турецького протекторату Богдана Хмельницького у 1655 р. Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. – Київ: Інститут історії НАНУ, 2007. – С. 155–186.
43. Чухліб, Т. «Цісар турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю...»: політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи. – URL: http://history.org.ua/liberua/uacenter_2010_9/uacenter_2010_9.pdf
44. Чухліб, Т. В. Організація дипломатичної служби української козацької держави в середині XVII ст. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали. – 2001. – С. 67–72.
45. Чухліб, Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження українського гетьманату. – Київ, 2003. – 34 с.
46. Чухліб, Тарас. Особливості турецької політики гетьмана Б. Хмельницького. Чорноморська минувшина, 2007. – № 2. – С. 6–17.
47. Щербак, В. Османський чинник у становленні українського державотворення ранньомодерної доби. Київські історичні студії: збірник наукових праць. – Вип. 1. – Київ: Ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. – 132 с.
48. Яворницький, Д. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 35-62.
49. Ярошик, В. Дипломатія Богдана Хмельницького у контексті зовнішньої політики української козацької держави середини XVII століття. Збірник матеріалів звітної студентської наукової конференції за результатами

науково-дослідної роботи у 2022 р. / За заг. ред. В. М. Коваліва, Р. Д. Федіва. –
Дубляни, 2023. – 446 с., с. 362.